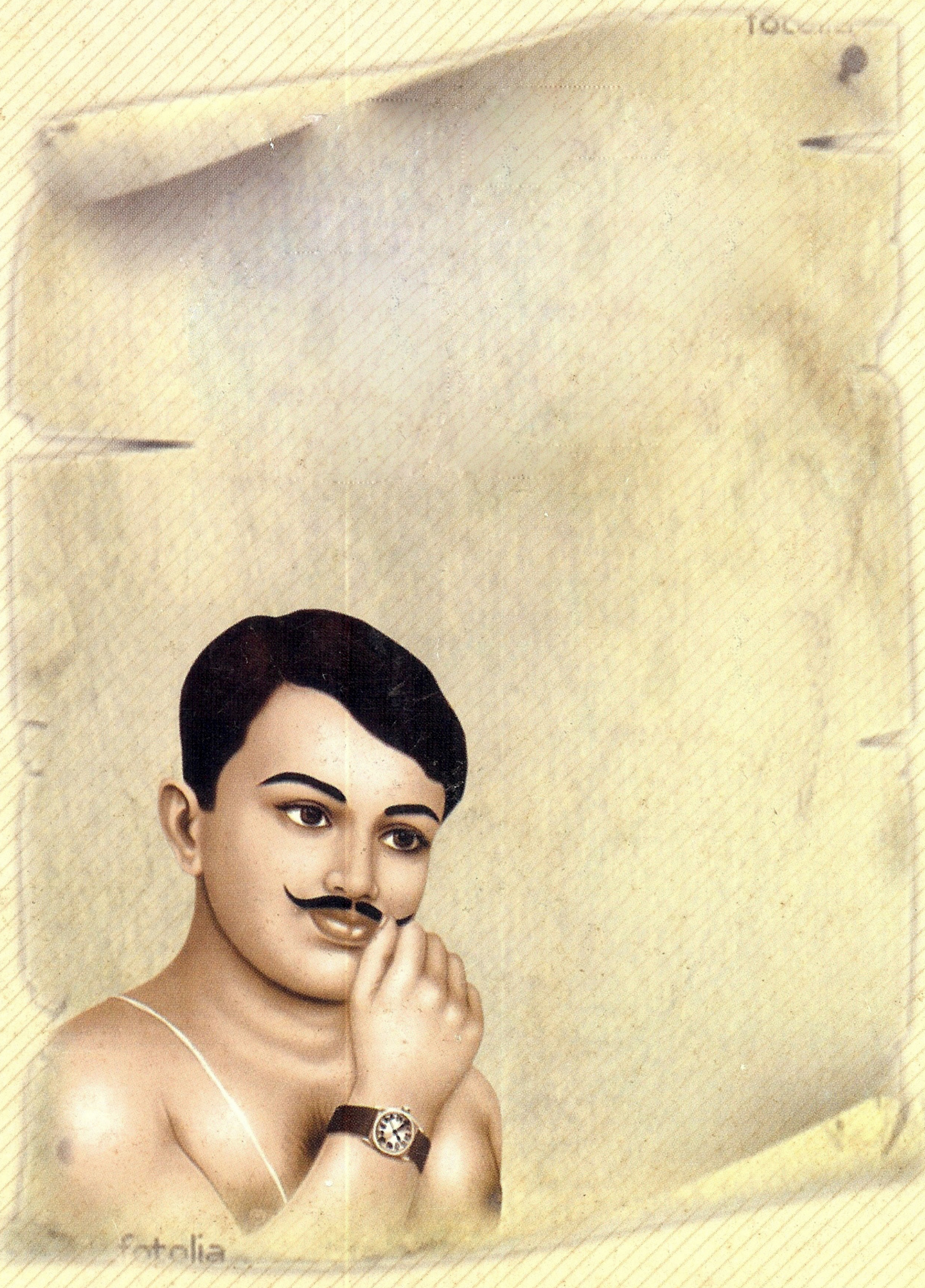
चन्द्रशेखर आझादः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी - वेरावलम् - गुजरातम्

॥ चन्द्रशेखर आझादः ॥

प्रेरणास्रोतांसि एवं मार्गदर्शकाः

श्रीकुलपतिवर्याः

प्रो. पङ्कज एल. जानीजीमहाभागाः

लेखकः

प्रा. कुलीन ग. उपाध्यायः

अनुवादकौ

प्रा. ललितः पटेलः

श्री गोपाल उपाध्यायः

प्रकाशनम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्

जूनागढजनपदम्, गुजरातम् - ३६२ २६६.

दूरभाषः - ०२८७६ - २४४५२८, २९, ३२ फेक्स : २४४४१७

e-mail : sssu.veraval@gmail.com,

www.shreesomnathsanskrituniversity.info

प्रकाशकः -

डॉ. विष्णुः पुरोहितः
कुलसचिवः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्
युनिवर्सिटी रोड, वेरावलम् - ३६२ २६५
जुनागढजनपदम् (गुजरात)

परामर्शनसमितिः -

डॉ. नरेन्द्रकुमार पण्ड्या
डॉ. देवेन्द्रनाथः पाण्डेयः
डॉ. भावप्रकाशः गांधी
डॉ. शत्रुघ्न पाणिग्राही

कार्यसंयोजकः -

श्री दशरथः जादवः
(उपकुलसचिवः)

प्रथमं संस्करणम् - फरवरी, २०१३
ISBN -13 978-81-925721-2-3

प्रतयः - ३००

मूल्यम् - ५०/-

मुद्रकः -

एच. के ओफसेट, वेरावलम्

॥ शुभाशंसनम् ॥

विद्यायाः प्रकाशनं बहुविधं भवति। कदाचिद् अध्यापनेन, कदाचिद् अध्ययनेन, कदाचित् प्रवचनेन च। परन्तु उपर्युक्ताः प्रकाशनमार्गा अपेक्षितविद्याप्रकाशनं न कुर्वन्ति यावद्ग्रन्थप्रकाशनं विद्याप्रकाशनं जने–जने करोति। अत एवोक्तम् ''पुस्तकी भवति पण्डितः''। अर्थाद् यस्य पार्श्वे पुस्तकानि बहूनि विविधानि च भवन्ति स पण्डितो भवति। श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालय एकत्र तु संस्कृतभाषायाः प्रचारप्रसारक्षेत्रे समर्पितकालो वर्तते तदाऽन्यत्र नूतनसाहित्यसर्जनां कारयितुं तस्याश्च प्रकाशनं कारयितुं दत्तावधानोऽस्ति। अस्मिन्नेव शुभे पुण्ये च सन्दर्भे **'स्वर्णिमगुजरातजयन्ती'**- अवसरे तथा बेङ्गलूरुनगरे आयोजितायां **'विश्वसंस्कृतपुस्तकमेलायां'** श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः गुजरातराज्यगांधीनगरद्वारा प्रकाशितायाः **'सरफरोशश्रेण्याः'** कतिपयगुजरातीभाषायां प्रणीतग्रन्थानां संस्कृतभाषायाम् एकस्मिन् अभियानेऽनुवादं कारयित्वा तेषां प्रकाशनमपि विश्वविद्यालयः करोति। तदन्वयेनान्येषां नवोदितलेखकानां प्राप्तप्रतिष्ठानां लेखकानाञ्चा-प्रकाशितपुस्तकानां प्रकाशनमपि कर्तुं प्रवृत्तोऽस्ति। अस्मिन्नेव सन्दर्भे **सत्यशकुनः** रचितोऽयं **प्रा. ललितः पटेलः** तथा **श्री गोपाल उपाध्यायाभ्याम्** अनुदितोऽयं **चन्द्रशेखर आझादः** नामधेयो ग्रन्थः सादरं प्रकाश्यते। अस्य ग्रन्थस्य प्रसारायाहं शुभाशंसनं प्रकटीकरोमि।

॥ जयतु सोमनाथः जयतु संस्कृतम् ॥

प्रो. पंकज एल. जानी

कुलपतिः

देशस्वतन्त्रतायै
धनपदकीर्त्याद्याकाङ्क्षा
विना ये कार्यं कृतवन्तः
तथापि अनभिज्ञाः
सन्ति, तेभ्यः
क्रान्तिवीरेभ्यः
पुस्तकमिदं सादरं
समर्प्यते ।

॥ चन्द्रशेखर आझादः ॥

१९२८ तमवर्षस्यात्कूबरमासस्य विंशतिदिनाङ्कः आसीत् । लाहौरनगरे यत्र पश्यामः तत्र मनुष्याः सागरः इव तरङ्गायन्ते स्म । महाविद्यालयानां नवयुवकाः, आपणिकाः सहस्त्रशः शासकीयाः कर्मचारिणः पञ्जाबकेसरिणं लाला लजपतरायम् अनुसरन्ति स्म । तस्य सिंहस्य गर्जनायां प्रबलम् आकर्षणम् आसीत् । आबालवृद्धानरानार्यश्च लाला लजपतरायम् अनुकर्तुं विवशा भवन्ति स्म ।

अद्य ईंग्लेण्डदेशात् साईमन आयोगः भारतं प्रति आगच्छन् आसीत् । तस्मिन् आयोगे सप्त सदस्या आसन् । भारतदेशः स्वराज्यं प्राप्तुं योग्योऽस्ति न वा इति निरीक्षितुम् एतेभ्य आदेशः प्रदत्तासीत् । मातृभूम्या स्वराज्यप्राप्तेः योग्यतायाप्रेर्यो मापनं कश्चिद् वैदेशिकः कुर्यात् इति भारतसपूतः पञ्जाबकेसरी लालाजिः कथं सहेत ? लालाजिर्वास्तविकीं स्थितिं जानाति स्म । भारतीयानां तप्यमानं रुधिरं शीतलीकर्तुम् एवैतस्यायोगस्यागमनं भवति स्म, अत एव तस्य बहिष्कारं कर्तुं लाला लजपतरायवर्येण निर्णयः कृतः ।

जनानां महतो वृन्दस्य पुरतो भारतस्य अतीव प्रियः पुत्रो हिमालय इव गरिमाणं धृत्वा चलति स्म । एतद् वृन्दं मालरोड इति स्थानम् आगत्य स्थगितम् । वृन्देण सूत्रोच्चारणं क्रियते स्म यत् 'साईमन गो बेक' इति ।

सहसा-आरक्षकैः वृन्दस्य अग्रभाग आक्रमणं कृतम् । लालाजिनाम् उपरि असङ्ख्याका र्दण्डप्रहारा अभवन् । जनसम्मर्द इतः ततो धावनम् आरब्धम् । अनेके मर्दिताः । तद्दिने सायङ्काले सभायां लालाजिवर्यः सहस्रशः जनानां पुरतः गर्जते स्म 'यदि सर्वकारस्य एषा एव नीतिः भविष्यति तर्हि भारतस्य बलवन्तन्तो युवानोऽहिंसायाः मर्यादायां बद्धुं सर्वथा न शक्याः । तद्दिनं यदि आगमिष्यति तदा मम आत्मा स्वर्गात् नवयुवकेभ्य आशीर्वादं दास्यति तथा च यावत् शक्यं येन केनापि उपायेन स्वातन्त्र्यं प्राप्तुम् अनुमतिं दास्यति ।

'मम शरीरे कृतं प्रत्येकं काष्ठप्रहारम् आङ्ग्लशासका आणिप्रहाररूपेण पुनः प्राप्स्यन्ति' इति एषा तस्य सिंहस्य अन्तिमा गर्जना अवर्तत । आजीवनं सः स्वस्य सर्वाः मनोकामनाः सुखम् ऐश्वर्यम् इत्यादीन् मर्दयित्वा स्वातन्त्र्यवृक्षं सिञ्चितवान् । एवम् अन्ततो गत्वा भाविनिकालस्य युवकानां स्कन्धेषु पूर्णं भारं स्थापयित्वा १७ नवम्बर, १९२८ तमे दिवसे सः प्रगाढनिद्रायां सुप्तः ।

लालाजिः नवयुवकानाम् आदर्श आसीत् । नवयुवकानां रुधिरे यावान् प्रभावः अत्यधिकमदिरापानेन न भवति ततोऽधिकः प्रभावो लालाजिमहोदयस्य ओजस्विन्या वाण्या भवति स्म । ईदृशो महापुरुषा यदा वीरगतिं प्राप्नोति तदा प्रजा उन्मत्ता भवति इति स्वाभाविकम् अस्ति । लाहौरस्य लोरेन्स उद्यानम् इत्यस्य मोन्टेगोमेरी उद्याने नवयुवकानाम् एका सभा मिलिता ।

एतस्यां सभायां लालाजिवर्याय श्रद्धाञ्जलिः प्रदत्तः । अस्यां सभायां भगवतीचरणो यशपालः, भगतसिंहः, देशराजः, धन्वन्तरिः, राजगुरुः, इत्यादय उपस्थिता आसन् ।

भगतसिंह उक्तवान् "लालाजेः हननस्य प्रतिशोधः हननेनैव स्वीकरिष्यते" इति ।

तदा राजगुरुः कथयति "अवश्यम् । स्कोट् - इत्यस्य आङ्ग्लाधिकारिणः हननेन एव लालजेरात्मा शान्तिं प्राप्स्यति" "लालाजेः वधकर्तॄन् मारयित्वा एव वयं तस्मै वास्तविकीं श्रद्धाञ्जलिं दातुं शक्ष्यामः" इति भगतसिंहः पुनरुक्तवान् ।

"तदेव समीचीनम् । योग्यम् इति सर्वैः भगतसिंहस्य समर्थनं कृतम् ।"

कार्यक्रमो निर्धारितः । सम्पूर्णदेश आतङ्कवादो जागरितव्यः । चन्द्रशेखर आझादः सम्पर्कणीयः । स्कोटस्य सर्वासां गतिविधीनाम् उपरि दृष्टिः स्थापनीया । सूचना प्राप्ता यत् स्कोटः प्रतिरविवासरं डी.ए.वी. महाविद्यालयस्य पुरतः स्थितस्य आरक्षकालयस्य निरीक्षणार्थम् आगच्छति स्म । स्कोटोऽत्रैव मारणीय इति निर्धारितम् । दिनमपि निर्धारितम् । आरक्षकाधीक्षकस्य स्कोटस्य गतिविधीनाम् उपरि दृष्टिं कर्तुं जयगोपालः नियुक्तः । स्कोटं भुशुण्ड्या कः मारयेत्, इति चर्चा आरब्धा । राजगुरुः कथयति एतत् कार्यम् अहं करिष्यामि । भगतसिंहः कथयति 'अहं करिष्यामि । राजगुरुः स्वभावेन विनोदपूर्णः आसीत् राजगुरुः भगतसिंहं स्वस्य प्रतिस्पर्धी मन्यते स्म । कारणम् अपि आसीत् । राजगुरुः पुनः पुनः प्रतिवेदनं (फरियाद) करोति स्म यत् पक्षः मम अवगणनां करोति इति । यदा यदा पक्षे कस्यचित् वीरस्य बलिदानप्रसङ्गः उत्पद्यते स्म तदा तदा भगतसिंहोऽग्रे भवति स्म, तस्मादपि राजगुरुः पदद्वयम् अग्रे तिष्ठति स्म ।

कदाचित् राजगुरुः हठस्य कारणात् कदाचिच्च भगतसिंहेन सह स्पर्धाभावनायाः कारणात् पक्षस्य कृते समस्यारूपः जायते स्म । पक्षस्य नेता चन्द्रशेखर - आझादेन कस्मैचित् कार्याय असामर्थ्ये सत्यपि राजगुरुः नियोक्तव्यः भवति स्म । तस्मिन् दिने निर्णायकसमितेः अधिवेशने अपि त्वं - तव इति वाद आरब्धः । आझादो गंभीरतया उक्तवान्

'भवन्तौ द्वौ अपि मौनेन तिष्ठताम् ।'

राजगुरुः प्रालपद् 'मम वचनं तु केनापि न श्रूयते ।'

'स्फोटं कः मारयिष्यति इति निर्णयः बहुमतैः भविष्यति ।'

अयं निर्णयः निश्चयेन मम पक्षे न भविष्यति इति वदन् राजगुरुः मध्ये एव आझादस्य कथनं खण्डितवान्। चन्द्रशेखरस्य मुखे हास्यम् उत्पन्नम् ।

"बहुमतानां निर्णयं भवान् कथं ज्ञातवान् ?"

"अरे ! तत् सर्वेऽपि जानन्ति यद् अहं जलम् इति वदेयं चेत् केनापि न अङ्गीक्रियते परं भगतसिंहः वोटर इति वदेत् तथापि सर्वे अङ्गीकरिष्यन्ति ।"

उपस्थिताः सर्वेऽपि हसितवन्तः ।

"हास्यं मास्तु । स्फोटं मारयितुम् अहं निर्णयं कृतवान् अस्मि ।"

"किन्तु यदि स न मृतः चेत्...... ? एवं भगतसिंहः पृष्टवान्"

"तेन मरणीयं भविष्यति एव न चेत् तस्य पितुरपि मरणम् आसन्नम् अस्ति" पुनः एकवारं वातावरणे हास्यम् उत्पन्नम् । भगतसिंहः हसन् पुनः कथयति एतस्य मुखं तु अवलोकयन्तु सर्वे । महाशयः हस्तद्वयेन तु भुशुण्डि गृह्णाति । पुनः च स्फोटं मारयितुम् उत्सुकः ..... ?????

सर्वे मुक्तमनसो हसितवन्तः । राज्यगुरुः वक्रदृष्ट्या भगतसिंहं प्रति "भवान् स्वात्मानं किं चिन्तयति ?"

"मनुष्यः ।"

"आम् ! अहं तं मारयिष्यामि । भवतु नाम अनन्तरं यत् किमपि ।"

"तर्हि समीचीनम् । भगतसिंहः, राजगुरुः अहं (आझादः) च स्फोटं मारयितुं गमिष्यामः" इति आझादः निर्णीतवान् । अनेन सह एवमपि निर्णीतं यत् यः कोऽपि निगडितः भवति सः स्वव्यवहारेण जनतां प्रभावितां कुर्यात् । उद्बन्धे (फांसी) लम्बनावसरे तथा आचरणीयं येन जनता अधिकारिगणः च अस्माकम् एतत् कार्यं न केवलम् आवेगरूपेण न च उन्मत्तकृत्यरूपेण गणयेत् । अस्माकम् अनेन कार्येण जनतायां बलिदानस्य भावना जागृता

भवेत् । निश्चिते दिवसे जयगोपालः पूर्वत एव प्रेषितः येन स्कोटस्य आगमनानन्तरं स इङ्गितं कर्तुं शक्नुयात् । तस्य पृष्ठतः एतेषां त्रयाणां गणः किञ्चिद् दूरम्, यत एतेन गणेन पलायनं करणीयम् आसीत् तत्र अन्य एकः सशस्त्रगणः स्थापितः । स्कोटस्य मारणानन्तरं यदि आरक्षकाणां गणः पृष्ठे अनुधावेत् तर्हि प्रतिप्रहारार्थं तथा च एते त्रयोऽपि स्वकार्याणि समाप्य स्व-स्व-वासस्थानानि निर्विघ्नं प्राप्नुयुः । आरक्षकालयात् स्कोटस्य बहिरागमने विलम्बः अभवत् ।

राजगुरुः कथयति "अन्तो गत्वा एव समापयामि वा ?"

आझादः सक्रोधं तं दृष्टवान् । अस्मिन् विषये सोऽनुशासनप्रिय आसीत्; इति आझादेन उक्तम् । कस्मै अपि अनुशासनं नाशयितुं सोऽवसरं न ददाति स्म । 'चञ्चलो मा भवतु । अतिशीघ्रता अस्ति चेद् गृहं गच्छतु ।' राजगुरुः मौनम् आचरितवान् । त्रयोऽपि दृष्टवन्तः यदेकः आङ्ग्लाधिकारी कार्यालयाद् बहिरागत्य तस्य द्विचक्रीयानं प्रति गतः । जयगोपालः इङ्गितं कृतवान् । भगतसिंहः हस्तं प्रदर्श्य न इति उक्त्वा निषेधात्मकम् इङ्गितं कृतवान् । राजगुरुणा विचारितं यत् "भगतसिंहः चातुर्यं करोति, येन सः स्वयं स्कोटं मारयित्वा सम्पूर्णं श्रेयः प्राप्तुं शक्नुयाद् इति विचार्य राजगुरुः हस्तद्वयेन अपि भुशुण्ड्या प्रहारं कृतवान् । भगतसिंहो गोलिकानां 'मेगेझिन्स्' तत्रैव क्षिप्तवान् । राजगुरुः दूरात् तत् दृष्ट्वा रिक्तं मेगेझिन्स् संग्रहीतुं कार्यालयं प्रति गतवान् । राजगुरुम् आरक्षकालयं प्रति गच्छन्तं दृष्ट्वा आझादः चकितोऽभवत् । कश्चन कालः अतीतः । राजगुरुः प्रत्यागतः । आझादः सकोपम् उक्तवान्

"कुत्र मर्तुं गतः आसीत् वा ?"

"ज्येष्ठ ! पश्यतु । एतानि रिक्त मेगेझिन्स भगतसिंहः तत्रैव क्षिप्त्वा आगतः । अहं तानि आनीतवान्" इति ।

आझादो मनसा राजगुरोः निर्भीकतायाः प्रशंसां कृतवान् । परन्तु प्रत्यक्षतया राजगुरोः तर्जनमेव कृतम् ।

"कीदृशी मूर्खता एषा ? रिक्त मेगेझिन्स स्वीकर्तुं सिंहस्य गुहां प्रविष्टः भवान् ? भवान् तु हठाग्रही भूत्वा आङ्ग्लाधिकारिणः शरीराद् अपि गोलिकाः निष्कास्य पुनः आनयेत्, खलु ?"

राजगुरुः शिरोऽवनमय्य स्थितवान् । सः तु भगतसिंहस्य दोषं परिष्कर्तुं गतः आसीत्, परं किमिदम् ? तेन तु तर्जनं प्राप्तम् ।

अनन्तरं ज्ञातं यत् तद्दिने जाते काण्डे स्कोटस्य सहयोगी साण्डर्सः मारितः एतैः । स्कोटः न मृतः इत्यस्य दुःखं सर्वेषाम् आसीत् परन्तु सन्तोषः तदर्थं जातः यतो हि लालाजिवर्याणाम् उपरि कृतेषु दण्डप्रहारेषु यावान् दोषः स्कोटस्य आसीत् तावान् एव 'साण्डर्स' इत्यस्य अपि आसीत् । तस्मिन् दिने सभायां सर्वैः राजगुरोः प्रशंसा कृता, परन्तु स उदासीन आसीत् । एवं कस्मात् कारणात् इति सर्वे प्रयत्नं कृतवन्तः । यदा सर्वे सानुरोधं साग्रहं च पृष्टवन्तः तदा तेन मुखं विचित्रं कृत्वा उक्तम् -

"कियान् सुन्दरः नवयुवकः ! साण्डर्स इत्यस्य कौटुम्बिकानां का स्थितिः स्यात् ?"

"अहो .... पर्वतस्य खननं कृत्वा मूषकः प्राप्तः । कथम् एवम् ?"

परन्तु राजगुरोः उपरि न कोऽपि प्रभावः दृष्टः । बहोः कालं यावत् सः खिन्नचित्त आसीत् ।

इदानीं पर्यन्तं पक्षीयाः विचारयन्ति स्म यद् राजगुरुः भावशून्योऽस्ति । परन्तु अद्य ते ज्ञातवन्तः यत् तेषां विचारः सर्वथा अयोग्यः आसीत् । देशप्रेम अपि ये भावुकाः सन्ति तान् आक्रष्टुं शक्नोति । भारतीयानां स्वदेशस्य उपरि अन्येषाम् अधिकारं दृष्ट्वा भारतीया भावुका भवेयुः तत् स्वाभाविकम् एव आसीत् ।

१८५७ तमवर्षस्य क्रान्तिः कीदृशी आसीत् ? सा क्रान्तिः अर्थात् भारतीयानां तन-मनोधनैः भावयुक्तस्य जीवच्छायाचित्रम् इव आसीत् । पुनः च सा क्रान्तिः तावती वर्धिता यत् देशस्य जनैः स्वस्य तन-मनोधनादिसर्वम् अपि समर्पितम् । सर्वं समर्प्य भाविकालस्य जनानां कृते आदर्शस्वरूपा अभवन् । निस्वार्थभावनया ते स्वप्राणान् समर्प्य अमृतदीपतुल्याः अभवन् येन अन्येऽपि तेषां जीवनेभ्यः प्रेरणां प्राप्तुं शक्नुयुः ।

कांकोरी षडयन्त्रकेस - इत्यस्य अन्तिमः अवशेषः एकवारं पुनः तेषां हुतात्मनाम् आत्मनां प्रसन्नतायै प्रयतितवान् । स्मरणे स्यात् भवताम् ....।

९ अगस्त १९२५ तमे दिवसे कांकोरी रेलयानस्य लुण्ठने ये दश शूरवीराः भागं गृहीतवन्तः तेषु सर्वश्री राजेन्द्रः लोहिडी, पण्डित रामप्रसादः बिस्मिल, अशफाक उल्ला, शचीन्द्रनाथः बक्षी, मुकुन्दीलालः, मन्मथनाथः गुप्तः, चन्द्रशेखरः आझादः च मुख्यभूताः

अ सन् । प्रायः वर्षं यावत् निगडनानि अभवन् ।

श्रीरामप्रसादः बिस्मिल, राजेन्द्रः लोहिडी, ठाकुरः रोशनसिंहः, अशकाफ उल्ला च उ‹ न्धदण्डनं प्राप्तवन्तः । आश्चर्यस्य विषयोऽयं यद् वीरशिरोमणिम् अपराधी इति कथनेन दे‹ ास्य अपमानं स्यात्, परन्तु प्राप्त दण्डेषु अधिकांशतः २२ - २३ वर्षीयाः आसन् । १३ ज ावरी १९२८ तमे दिवसे डी.एस. पी. श्रीमन्तं बेनर्जि बङ्गस्थः वीरः मणीन्द्रनाथः गोलिकाप्रहारेण म ायित्वा वीरतायाः अत्यद्भुतम् आदर्शम् उपस्थाप्य 'कांकोरी केस' इत्यस्य हुतात्मनाम् अ शीर्वादान् प्राप्तवान् ।

श्रीमान् बेनर्जिः शासकीयः अधिवक्ता आसीत् । स्थाने स्थाने क्रान्तिस्वरूपोऽग्निः प्र ज्वलितः । तत्र लाहोरे सुखदेवस्य 'गुप्तसमितिः', बेंतियायां फणीन्द्रनाथस्य 'हिन्दुस्तानी से ादलं', पञ्जाबे भगतसिंहस्य 'नवयूनां सभा' इति प्रमुखा आसन् । अस्मिन् काले भारतस्य वि भिन्नेषु कोणेषु दावानलः प्रसृतः भवति स्म तं दावानलं शमयितुम् आङ्ग्लशासनं धूर्ताः भ ारतीयाः च प्राणभोगेन अपि सन्नद्धाः आसन् । साम-दाम-दण्ड-भेदः इति सर्वाः नीतयः उप युक्ताः तैः आङ्ग्लशासकैः । सप्टेम्बर, १९२८ तमे दिवसे देहल्याम् एकस्यां सभायां स र्वासां संस्थानां प्रमुखाः कार्यकर्तारः भागम् ऊढवन्तः । पुनश्च निर्णयं कृतवन्तः यत् सर्वासां सं स्थानां दलानां च विलयं कृत्वा सर्वैरेकस्य अखिलभारतीयदलस्य स्थापना करणीया, येन स र्वाणि सङ्घटनानि वेगेन कार्यं कर्तुं शक्ष्यन्ति । दलस्य नाम 'हिन्दुस्तान सोशियालिस्ट रि ब्लिकन आर्मी' कृतम् । श्रीमान् चन्द्रशेखरः आझादः सेनायाः मुख्यसेनापतिरूपेण नि युक्तः । एवञ्च तस्य केन्द्रीयकार्यालयः झांसी इति स्थापितम् ।

चन्द्रशेखरः आझादः प्रायः झांसीनगरे एव वसति स्म । सुरक्षादृष्ट्या झांसी उत्तमम् अ सीत् । दलेन नवजीवनं प्राप्तम् । शस्त्राणि प्राप्तुं शक्याः सर्वेऽपि प्रयत्नाः आरब्धाः । वि स्फोटकानां निर्माणं जनशक्तिसङ्ग्रहं च कर्तुं जनतायां नवीनम् उत्साहं साहसं च उत्पादयितुं त ा च तान् जागृतान् कर्तुं प्रत्येकं जनः पूर्णमनसा कार्यम् आरभत । अपराधिनां मुक्तिः स कारपक्षे साक्षिदातॄणां वधः इति कार्यं विजयकुमारसिंहाय दत्तम् । एवं प्रत्येकस्मै किमपि कि ञ्चिदपि उत्तरदायित्वं प्रदत्तम् ।

आझादः स्वयम् अहर्निशं दलस्य विकासाय तस्य कार्याणां सुष्ठुसञ्चालनाय च उप ायान् अन्विषति स्म । सः सम्यक् जानाति स्म यत् स्वातन्त्र्यं प्राप्तुं मरणभयमुक्तानां न युवकानां मार्गदर्शनं तस्य कर्तव्यम् आसीत् । आझादोऽस्मिन् काले झांस्यां महाशयस्य

रुद्रनारायणस्य गृहे विश्रामं कुर्वन् विचारमग्नः आसीत् ।

'कांकोरी केस' इत्यस्यां घटनायां मुख्यरूपम् एनं सिंहं ग्रहीतुम् आङ्ग्लसर्वकारेण सहस्त्रशः रूप्यकाणां धनराशिः पुरस्काररूपेण घोषितः । परन्तु इदानीं पर्यन्तम् एषः सिंहः स्वच्छन्दरूपेण विचरन् आसीत् । आझादः सर्वदा वदति स्म "यः रुद्रनारायणसदृशं भ्रातरं प्राप्नुयात् सः एव वृकानां वृन्दे निर्भीकतया अटितुं शक्नुयात् ।" रुद्रनारायणस्य कुटुम्बस्य कृते आझादः एकः प्रियनिधिस्वरूपः आसीत् । आझादः विश्रामं करोति स्म तदा रुद्रनारायणस्य पुत्री तत्र आगतवती ।

आगत्य सा उक्तवती - "पितृव्य ...!"

"ओह - गुड्डी ! पुत्रि ! किम् अस्ति ?"

"माता आह्वयति ।"

"चलतु ।"

पाकशालां गत्वा पीडयितुम् आरब्धवान् "भ्रातृजाये । भवती कदापि विश्रामं कर्तुम् अवसरं न दास्यति ।"

"लाला ! भवान् विश्रामं कुर्वन् स्यात् ??? अहं जानामि यद् इदानीं भवान् विचाराणां क्रीडायां क्रीडन् अस्ति ।"

"भ्रातृजाये ! भवती तु अन्तःकरणस्य विषयम् अवगच्छति ।"

"ज्योतिष-शास्त्रस्य गूढम् अभ्यासं कृतवती अस्मि ।"

"तर्हि कथयतु, इदानीं मम मनसि किम् अस्ति ?"

"चायचषकः ।"

"नैव । दुग्धचषकः ।"

अनन्तरं द्वावपि मुक्ततया हसितवन्तौ । अस्मिन् समये आझादः क्रान्तिकारिणां नेता चन्द्रशेखर आझादो न आसीत् । इदानीं तु सः मृदुः - सरलः देवरः आसीत् । तस्य ईदृशस्य आत्मीयस्वभावस्य कारणात् एव, एकवारं यः तस्य सम्पर्के भवति स्म; सः तस्य चिरकालसम्बन्धी भवति स्म । तस्य कश्चन प्रशंसकः उक्तवान् यत् "आझादः भारयुक्तः स्थूलः

- वामनः प्रगाढः गोधूमवर्णः मुखे शीतलारोगकलङ्कैः कलङ्कितः आसीत् । परन्तु प्रकृतेरेतस्य उपहारस्य प्रतिशोधं सः तस्य सरलस्वभावेन अद्भुतं सौन्दर्यम् उत्पाद्य बाह्य कुरूपतायाः अनभिज्ञान् कृतवान् सौजन्यशीलस्वभावेन । सः सर्वान् अपि आत्मगतान् करोति स्म । तस्य सर्वासु नाडिकासु वीरसैनिकस्य तात्या-टोपेवर्यस्य चातुर्यम् इव चातुर्यं व्याप्तम् आसीत् । सम्पर्के आगतं कमपि जनं स्वकौशलेन मोहयति स्म । 'कांकोरी केस' इत्यस्य नेता रामप्रसादः बिस्मिल एतादृशं गभीरं कार्यं कर्तुं नेच्छति स्म । आझादः 'कांकोरी केस' निमित्तं चितः तु अभवत् परन्तु सर्वेषां मतम् आसीत् यद् अस्य बालकस्य उपरि एव सर्वप्रथमं सर्वेषां दृष्टिपातः भविष्यति । तस्मिन् समये सः सप्तदश - अष्टादशवर्षीयः आसीत् । सर्वेऽ पि निगडिताः, तथापि सः तु स्वच्छन्दम् एव विहरति स्म । तस्य मनसि प्रत्येकस्य देशभक्तस्य जीवनम् एकः आदर्शासीत् । सः तात्या - टोपे वर्याणां जीवनेन अधिकः प्रभावितासीत् । अन्यरीत्या पश्यामः चेत् तात्यावर्याणां जीवनस्य प्रत्येकं कार्यं तेन स्वजीवने आनीतम् । तात्या इव चतुःमुखी निरीक्षणशक्तिः, सर्वत्र दत्तावधानः, तत्कालम् उपयुक्तं कार्यं च कर्तुं स्वाभाविकी प्रवृत्तिः आझादे आसीत् ।"

तस्य चतुर्मुखी दृष्टिः इति कारणतः सः झांसीनगरस्य भूम्याः उपयोगिताम् अवगतवान्। परितः विद्यमानः सम्पूर्णप्रदेशः गोलिकानां नादैः गुञ्जते स्म। ठाकुरवर्गः अधिकारिवर्गः च मृगयार्थं प्रायशः आगच्छति स्म, तस्मात् दलसदस्याः एतेषां व्याजेन लक्ष्यसन्धानं पठन्ति स्म। बुन्देलखण्डस्य भूमिः गेरीलायुद्धाय उपयोगिनी आसीत् अतः झांसी एव मुख्यकेन्द्रत्वेन कर्तुं योग्या इति अभिमतम्। यद्यपि सः पूर्वमपि झांस्याम् उषितवान् तथापि 'काकोरी केस' अनन्तरम् आरक्षकान् वञ्चयित्वा सः झांस्यां वसति स्म। तदानीं तु तथा मोहः तस्य अभवत् यत् सः इच्छन् अपि झांसी त्यक्तुं समर्थो न आसीत्।

दलस्य शाखानां सभासु भागग्रहणाय आझादेः अन्यनराणि गच्छति स्म परन्तु कार्याणि समाप्य सः साक्षात् झांसीम् एव प्रत्यागच्छति स्म। एकवारं भगतसिंहेन विनोदाय उक्तम् अपि "मित्राणि ! एषः पण्डितजी पुनः पुनः 'झांसी' नाम्नः रटनम् एव करोति, का वार्ता अस्ति ? कदाचित् कुत्रचित् लिप्तः लग्नः स्यात् अथवा........।"

सर्वे जानन्ति स्म यत् आझादः कालजयी

बालब्रह्मचारी च अस्ति। स्त्रियाः सौन्दर्यं तस्य पथं कथमपि अवरोद्धुं न शक्नोति। आझादः सर्वदा कथयति स्म "मित्राणि ! संसारे स्त्री एकं तादृशं पात्रम् अस्ति यत् पात्रम् अस्मान् अस्माकं लक्ष्यात् च्युतं कर्तुं शक्नुयात्।" दलसदस्याः पृच्छन्ति स्म "कथम्?"

अनुक्षणं हसन् स उत्तरति स्म - ''सीतायै एव रामरावणयोः युद्धम् अभवत्। द्रौपदी एव महाभारतस्य युद्धाय बीजम् उप्तवती। पद्मिन्याः कृते अलाऽद्दीनः कति निर्दोषान् मारितवान्। मित्राणि ! यदि विश्वसन्ति तर्हि सत्यमेव यत् स्त्रियः पुरुषाणां शक्तिं कुण्ठितां कुर्वन्ति। तुलसीदासः स्त्रियं त्यक्त्वा एव अत्युत्तमं ग्रन्थं रचयितुम् अशक्नोत्। कालिदासः विद्योत्तमाया त्यागं कृत्वा अभूतपूर्वं ग्रन्थं रचितवान्, अनन्तरं च महाकविः इति पदवीम् प्राप्नोत्। किं सत्यं खलु ?

तस्य ईदृशाणां तर्काणां निषेधं कोऽपि न शक्नोति स्म। एकदा आश्चर्यकारिणी घटना घटिता यया आझादेन इतिहासाधारितानि कृतानि तर्कानि चूर्णीभूतानि। आझादेन दले स्त्रीणां सहयोगः स्वीकर्तव्यः इति अङ्गीकृतम्। इतः पूर्वं सः दले स्त्रीणां प्रवेशस्य प्रबलः विरोधकर्ता आसीत्।

तद्धिने राजगुरुः तस्य एकं मित्रं गृहीत्वा मुख्य- कार्यालयम् आगतवान्। सर्वे सदस्या उपविष्टा आसन्। राजगुरुणा सह आगतम् आगन्तुकं दृष्ट्वा सर्वेषा आश्चर्यम् उद्भूतम्। सर्वे प्रश्नार्थदृष्ट्या राजगुरुं पश्यन्ति स्म। परन्तु राजगुरुः स्व स्वभावानुगुणम् अनुक्षणमेव तस्य नवयुवकस्य परिचयं कारितवान्। उक्तवान् च ''अयम् अस्माकं ज्येष्ठः - आझादः। तेन मेलितुं भवतः अतीव उत्साह आसीत्, खलु ?''

नवयुवकः नमस्कारं कृतवान्। आझादे गृध्र इव तं निरीक्षितवान्।

''एष मम परममित्रम्.... गोपालः'' इति राजगुरुः परिचायितवान्।

आझादोऽपि प्रत्युत्तरत्वेन नमस्कृतवान्। ''ज्येष्ठ ! (ऽाऽा) गोपालोऽपि स्वजीवनं दलाय समर्पयितुम् इच्छाति। पुनरपि आझादः एकवारं सम्यग् अवलोकितवान्। अनन्तरं सः उक्तवान् - ''भवान् श्व आगच्छतु, तावता दलेन निर्णयः करिष्यते यत् भवान् स्वीकरणीयः उत न ?'' '' अस्तु, शोभनम्'' इति उक्त्वा स युवके बहिर्निर्गतः।

''गोपालो भवान् तस्य युवकस्य पृष्ठतः भवतु, तस्य गतिविधीनां सम्यग् अवलोकनं करोतु'' इति आझादेन निर्दिष्टम्।

गोपालो नवयुवकम् अनुसृतवान्। आझाद उच्चैः - ''राज !....'

''जी'' इति मन्दस्वरेण राजगुरुः वदन् समीपम् आगतः। ''कश्चिद् अपरिचितः अत्र कदापि न आनेतव्यः इति कतिवारं वक्तव्यम् ? अहं स्वयम् अनुशासन न नाशयामि तथा अन्यस्मै अपि अवसरं न ददामि'' इति आझादः सरोषम् अवदत्।

''परन्तु......।'' इति राजगुरुः वक्तुम् उद्युक्तः, मध्य एव आझादेन निवारितः।

''अहं कमपि वादं श्रोतुं नेच्छामि। अद्य इदानीमेव भवान् दलाद् निष्कास्यते। भवतः कारणात् वृथैव सर्वेषां मरणं भविष्यति। अस्मिन् विषये भवान् पूर्वमपि सूचितः आसीद् यदा स धूर्तो गुप्तचरः भवन्तम् अनुसरन् अत्र प्राप्तवान्।''

''ज्येष्ठ ! अहं क्षमां याचे, दोषम् अपि अङ्गीकरोमि। मम निवेदनम् अस्ति यत् किमपि दण्डनं भवेत् परं दलात् निष्कासनं मा भवतु। दलात् पृथक् भूत्वा अहं कथं जीविष्यामि ?'' इति अपराधभावेन वदन् राजगुरोः नेत्रेऽश्रुपूर्वे। आझादः पूर्वं पश्यन् आसीत्, अनन्तरं समीपम् आगत्य राजगुरुम् आलिङ्गितवान् एव। उक्तं च ''भविष्यति काले दलनियमानाम् अवधानं करोतु।''

''अवश्यम् /निश्चयेन।''

''राजगुरो ! नियमा भवतः स्मरणे न तिष्ठन्ति, सत्यं किल ?'' इति भगतसिंहः पृष्टवान्।

''भवान् किं वक्तुम् इच्छति ?'' राजेन पृष्टम्।

''उपायं दर्शयामि।''

''अविलम्बेन कण्ठस्थान् करिष्यामि नियमान्।''

सर्वे हसितवन्तः।

आझादः पृष्टवान् ''कोऽयं गोपालः ?''

''ज्येष्ठ ! सोऽनाथो निराधारोऽस्ति। तस्य एका भगिनी अस्ति। दले प्रवेशम् इच्छति स्म अतः आनीतवान्।''

''अस्तु नाम ! श्वः तस्य परीक्षा भविष्यति। अस्माभिः सर्वथा न विस्मर्तव्यं यत् सर्वकारीयाः जनाः श्वानः इव अस्मान् अनुधावन्तः सन्ति, अतः किमपि नेत्रे निमील्य न करणीयम्।''

तदनन्तरम् आवश्यका निर्णयाः स्वीकृताः, सभा विसर्जिता। कालान्तरं पङ्कजः आगत्य सूचितवान् यद् गोपालेन किमपि अनौचित्यं शङ्कास्पदं वा न आचरितम्। दलस्य कार्यालयाद् राजगुरुः साक्षाद् गोपालस्य गृहं प्राप्तवान्। एका युवतिः द्वारम् उद्घाटितवती। शरद्-ऋताः पूर्णिमायाः चन्द्रः इव तस्याः सौन्दर्यं..... शीतलता..... स्निग्धता च मुखे

दृश्यते स्म। "आगच्छतु भ्रातः। सर्वदा हसन्मुखः भवान् अद्य कथं म्लानवदनः दृश्यते?" इति सा युवतिः चिन्तां प्रकटितवती।

राजगुरुः गृहं प्रविश्य उपविश्य च "रश्मे! किं वदामि ? अद्य भवत्याः भ्रातुः कारणात् मया आझादस्य कठोरवचनानि श्रोतव्यानि अभवन्।"

"को निर्णयो जातः मम भ्रातुः कृते ?"

"श्वः परीक्षां कृत्वा आझादे निर्णयं करिष्यति।"

"एकं प्रश्नं पृच्छामि वा ?"

"पृच्छतु।"

"अहमपि तस्य वीरसिंहस्य दर्शनं कर्तुम् इच्छामि, एतैः वीरैः तु आङ्ग्लशासने भूकम्पः आनीतः"

"मास्तु भगिनि ! मास्तु। आझादः मां जीवितं न त्यक्ष्यति।"

"किमर्थम् ?"

"स्त्रीणां पुरतः रहस्यस्य उद्घाटनम् इति महान् अपराधः अस्ति एवम् आझादः मन्यते। पुनश्च अहं तेषु एव सिंहेषु अन्यतमोऽस्मि। मां तु भवती दृष्टवती, खलु ?" एवं द्वावपि उच्चैरहस्ताम् अन्यतमोऽस्मि

"तर्हि रश्मे ! अहं गच्छामि।"

"अयि भोः। तिष्ठतु। अहं चायं करोमि।"

"भवती मम परतः अस्ति तर्हि चायस्य निर्माणं स्वयमेव भविष्यति वा?"

रश्मिः हसन्ती "इदानी शीघ्रमेव आनयामि।"

"मास्तु, इदानीं अहं गच्छामि। गोपालं वदतु तं स्वीकर्तुम् अहं स्वयम् आगमिष्यामि।"

"अस्तु।"

राजगुरुः प्रत्यावर्तत। रश्मिरपि विचारतरङ्गेषु लुप्ता। "कथम् अनेन प्रकारेण अहमपि देशसेवार्थम् अवसरं न प्राप्तवती ? भ्रातुः प्रवेशानन्तरम् अहमपि प्रयतिष्ये। एकवारम् एतेषां सिंहपुरुषाणां दर्शनम् अवश्यं करिष्यामि। तैः तु तेषां जीवनमेव अर्पितम्। जीवनं तृणवतद् मन्यमानाः ते वीराः धन्याः सन्ति।"

द्वितीये दिने सूर्यरश्मिभिः पृथिव्यां नवीनः सन्देशः आनीतः। रात्रौ वृष्टिरभवत्। व‌ातावरणं रमणीयम् आसीत्। मन्दवायू राजगुरोर्मुखम् आह्लादयति स्म।

एवं रमणीयप्रभाते मन्दं चलन् राजगुरुः गोपालस्य गृहस्य पुरतः प्राप्नोत्। वृष्टेः श‌ीतलवायोः च कारणात् राजगुरोः मुखे केचन जलबिन्दवः लिप्ताः अभवन्। सः पङ्कजस्य गृ‌हद्वारं प्राप्तवान्। तत्र प्राप्य सः मुखं स्वच्छं करोति स्म तदैव गोपालेन सहसा द्वारम् उ‌द्घाट्य उक्तम् - अयि भोः..........।

राजगुरुः आश्चर्यम् - "किं जातम्.... ?"

"कोटिशः बिन्दुभ्यः केचन बिन्दवः एव भवतः मुखे आत्मानं प्रकाशयितुं सौभाग्यं प्रा‌प्नुवन्ति, परन्तु भवान् क्षणेनैव तेषां सर्वमपि लुण्ठितवान्।"

"त्यजतु रे ! सिद्धः भवतु। भवादृशीं काव्यशैलीम् अहं न जानामि। भवान् र्‌ग मेः च कया भाषया सम्भाषणं कुर्वन्ति इति किमपि नावगम्यते, कतिवारम् उक्तम् अ‌स्ति यत् सरलभाषया सम्भाषणं कुर्वन्तु" इति।

"आगच्छतु महाशय ! उपविशतु ! अहं सज्जः एव। चायं पीत्वा एव प्रस्थानं कु‌र्मः" एवं गोपालः उक्तवान्।

"भवतु, तावता अहं किञ्चिद् निद्रामि।"

"मास्तु भ्रातः। त्यजतु" इति वदन् गोपालः राजगुरुं शयनार्थं निषेधं कृतवान् यत‌ः सः जानाति स्म यत् एकवारं यदि अयं निद्राति तर्हि तस्य जागरणं दुष्करम् अस्ति। दल‌सदस्या अपि राजगुरुः कुम्भकर्णः इति वदन्ति स्म। चायं पीत्वा द्वावपि प्रस्थितौ।

"मित्र ! कुत्रापि गमनसमये सावधानं गन्तव्यम्। वयम् आनन्देन गच्छन्तः भवामः कि‌न्तु पृष्ठत गुप्तचराः श्वान इति अटन्तः आगच्छन्ति।"

"मित्र ! अलं चिन्तया। मम तीक्ष्णदृष्टिः सर्वदा कार्यरता भवति" इति गो‌पालोऽवदत्।

उभौ अपि कार्यालयं प्राप्तवन्तौ। तदानीं तत्र आझादः भवगतीचरणः भगतसिंह च आ‌सन्। गोपाल सविनयं नमस्कृतवान्। आझादः उपवेष्टुं सङ्केतं कृतवान्। द्वावुपविष्टौ।

"गोपाल ! भवान् अस्माकं दले प्रवेशम् इच्छति ?"

"आम् ! निश्चयेन इच्छामि। इतः परम् ईश्वरेच्छा।"

"राजगुरुं कतिवर्षेभ्यः जानाति ?"

“बहुभ्यो वर्षेभ्यः।”

“कुटुम्बे के के सन्ति ?”

“केवलम् एका अनुजा अस्ति।”

“भुशुण्डिं (પિસ્તોલ) चालयितुं जानाति ?”

“आम्”

“कथं पठितवान् ?”

“राजगुरोः सम्पर्कानन्तरम्। हृदयम् उत्साहपूर्णम् आसीत्। भवन्तः निस्वार्थभावेन देशस्य स्वातन्त्र्याय युद्धं कुर्वन्तः सन्ति तर्हि ममापि उत्तरदायित्वं भवति। अहं स्नातकोत्तीर्णोऽस्मि।”

“उद्योगं किमर्थं न करोति ? सुखपूर्णं जीवनं जीवितुं शक्ष्यति।”

“अस्माकं मार्गः कण्टकपूर्णः अस्ति, किमर्थं भवान् तेन मार्गेण गन्तुम् इच्छति ? अस्य समाप्तिः तु उद्बन्धनेन (ફાંસીથી) एव भविष्यति” इति विजयकुमार उक्तवान्।

राजगुरुः विजयकुमारम् उपसहन् अवदत् “भवान् तूष्णीं तिष्ठतु। पण्डितजी प्रश्नं पृच्छति तदा मध्ये न प्रविशतु। उद्बन्धनमञ्चः (ફાંસીનો માંચડો) केवलं भवतां कृते एव अस्ति इति विचारयति वा ?”

“भवन्तः सर्वेऽपि उद्बन्धनं जयमालारूपेण कण्ठे अलङ्कुर्वन्ति तर्हि अहं किमर्थं पृष्ठे भवेयम् ?” इति गोपालः पृष्टवान्।

“भवान् अस्माकं जीवनकष्टेभ्यः सुपरिचितः अस्ति। अस्माकं जने विश्रामः एव नास्ति। कश्चित् चतुरः भवादृशः अस्मादृशं जीवनं कथं यापयेत् ?”

“भवान् वारंवारं मां भाययितुं जीवनस्य ईदृशं चित्रं मम पुरत उपस्थापयति येन अहं भीतः भवेयम्, परन्तु अहमपि मम जीवनँ पद्मपत्रे स्थितं जलबिन्दुम् इव पश्यामि, मम निश्चये दृढोऽस्ति।”

आझादे दलसदस्यैः सह अमुकं कालं चर्चाविचारणां कृतवान्। भगतसिंहः उक्तवान् “अस्तु तर्हि, भवते विचारे दृढः चेद् आगच्छतु, शपथं गृह्णातु।”

एका सिक्थवर्तिका(મીણબત્તી) प्रज्वालिता।

“ज्योतेरुपरि हस्तं स्थापयित्वा माम् अनुवदतु” एवम् आझादः शपथग्रहणं

धारितवान्। सर्वे दृष्टवन्तः यत् गोपालस्य मुखे पीडायाः सामान्यम् अपि दर्शनं न भवति। सर्वेऽपि तस्य सहनाया मुक्ततया प्रशंसां कृतवन्तः।

''तर्हि अद्य आरभ्य भवान् अस्माकं सहायकः जातः। अहं तथा आशो यत् यावत्यः अपि पीडाः यातनाः वा दत्ताः चेदपि भवान् मौनेन सर्वं सहिष्यते। कदापि दलस्य रहस्यं न उद्घाटयिष्यति। दलार्थम् एतस्याः ज्योतेः प्रकाशः इव भवतः हृदयम् आलोकितं भविष्यति।''

''एतस्याः ज्योतेः इव ?''

सर्वे तं दृष्टवन्तः। पुनः गोपालेन उक्तम् ''एतस्याः ज्योतेरिव न। इयं ज्योतिस्तु कालान्तरं विलुप्ता भविष्यति। मम हृदये तु अविलोप्यः दीपः प्रज्वलितः अस्ति।''

''शोभनम्। शोभनम् ! मम सिंह ! ''इति राजगुरुः प्रसन्नतापूर्वकं सोत्साहम् उक्तवान्।

अनन्तरं दलस्य कार्यविषये गोपालः सम्यक् बोधितः। साण्डर्सस्य वधस्य अनन्तरं दलस्य सर्वाणि कार्याणि प्रायः स्थगितानि आसन् परन्तु उपवेशनं नियमितरूपेण भवति स्म। ततोऽवकाशं प्राप्य गोपालः गृहम् आगतवान्।

''भ्रातः। किं भवान् आझादभगतसिंहादीन् दृष्टवान् ?'' इति द्वारम् उद्घाटयन्ती रश्मेः पृष्टवती।

''मूर्खे ! तथा उच्चैः जल्पनं न करोतु। गच्छतु, प्रथमं चायम् आनयतु, पश्चात् सर्वं वदिष्यामि।''

रश्मिः शीघ्रमेव चायं निर्माय आनीतवती। शीघ्रम् आगतां रश्मिं दृष्ट्वा गोपालः चकितः। तस्याः औत्सुक्यम् अवलोक्य गोपालः ताम् उपवेशितवान्। सा अधः एव गोपालस्य पदयोरुपविष्टा। क्रमशः गोपालेन सर्वं वृत्तान्तं वर्णितम्। रश्मिः तन्मयतया सर्वमपि श्रुतवती।

''इतः परम् एकदा आझादभ्रातरम् अस्मद्गृहे निमन्त्रयिष्यामि।''

''अवश्यं भ्रातः। अहं मेलितुम् इच्छामि'' इति रश्मिरुक्तवती।

''ईश्वरेच्छा स्यात् चेद् भवत्याः मनोकामना शीघ्रमेव परिपूर्णा भविष्यति।''

रश्मिः अवदत् ''अहं तस्य क्षणस्य उत्सुकतापूर्वकं प्रतीक्षां करिष्यामि।''

गोपालः अल्पेनैव कालेन सर्वेषां प्रमुखसभ्यानां हृदयं जितवान्। एकदा सः एकान्ते

आझादम् उक्तवान् -

"ज्येष्ठ ! भवान् कदाचिद् गृहे दर्शनं दास्यति ?"

"अयि भ्रातः ! मम गृहं कुत्र अस्ति ? कदाचिद् अत्र कदाचित्च अन्यत्र भवामि।। समग्रं भारतम् एव मम भूमिः अस्ति" एवम् आझादः अवदत्।

"मम कथनस्य तात्पर्यं तथा आसीत् यत् कदाचिद् मम कुटीरं पावनं करोतु" इति सविस्तरं गोपालः उक्तवान्।

"अहो ! आझादः सशङ्कं दृष्टवान्।"

"कदा गच्छावः ?"

"विचारयामि। अवसरः प्राप्यते चेत्..... "

"नैव। भवता आगन्तव्यं भविष्यति एव, मया वचनं दत्तम् अस्ति।"

"कस्मै ?"

"मम भगिन्यै"

"तर्हि श्वः एव गमिष्यावः"

"ज्येष्ठ ! धन्यवादाः।"

आझाद विचारमग्नोऽभवत्। गोपालः अमुकदिनेभ्यः पूर्वमेव दले प्रविष्टः। कियान् सरलः.....। कुत्रचित् किमपि षड्यन्त्रं तु नास्ति खलु ? तथापि तेन गमनाय निर्णयः कृतः।

आझादः आरम्भतः षड्यन्त्रैः सह क्रीडति स्म। द्वितीयदिने समयानुसारमेव सः तस्य प्रियां 'माउजर' भुशुण्डिं चुम्बयित्वा गोपालेन सह प्रस्थितः, परन्तु न किमपि घटितम्। सः निर्विघ्नं गोपालस्य गृहं प्राप्तवान्।

रश्मिः द्वारम् उद्घाटितवती। गोपालेन सह नवागन्तुकं दृष्ट्वा शाटिकाया अञ्चलं मस्तके स्थापितवती। गोपालः अन्तः आगतवान्।

"एषा मम भगिनी रश्मिः अस्ति, भवता मेलितुम् अतीव व्यग्रा आसीत्।

आझादः तां सौन्दर्यप्रतिमां दृष्टवान्। तेन चिन्तितं यद् इयं सामान्या युवती नास्ति। तस्याः मुखे या दृढता सौम्यता च दृश्यते सा सर्वेषां मुखे न भवति।

गोपालः शनैरुक्तवान् ''रश्मे ! अयम् आह्लाददादा !''

रश्मिः सौम्यतया उक्तवती ''नमस्ते भ्रातः।''

आह्लादः वैचारिकलोकात् वास्तविकलोकं प्रति आगतः।

''नमस्ते भगिनि !'' इति हस्ताभ्यां नमस्कुर्वन् आह्लादः प्रत्युत्तरं दत्तवान्।

''भवन्तौ उपविशताम्। अहं चायमानयामि। तदनन्तरं सुखेन वार्तालापं करिष्यामः'' इति वदन्ती मन्दं हसन्ती सा गतवती।

गोपालः आह्लादः च वार्तालापं कुर्वन्तौ आस्ताम्, तावता रश्मिः चायं गृहीत्वा उपस्थिता।

''का वार्ता ? कश्चिद् विशेषः वा ? तर्हि अहम् इतो गच्छामि।''

''नैव भोः। रश्मे ! उपविशतु। भ्रातॄणां सम्भाषणं भगिनी कथं श्रोतुं न शक्नोति?'' इति वदन् आह्लादः अहसत्।

रश्मिः सततम् आह्लादस्य मुखं पश्यन्ती आसीत्। बाह्यं स्वरूपं तथा आकर्षकं न आसीत् तथापि मुखे तेजः दृश्यते स्म, तत् तेजः सर्वान् तं प्रति आकर्षति स्म। रश्मिः निर्निमेषं तं पश्यन्ती न विचारितवती अपि यत् एवं प्रेक्षणम् अपि योग्यं नास्ति। तया तु कश्चित् आराध्यदेवः प्राप्तः आसीत्, आह्लादेन किञ्चिद् पृष्टे सति सा चेतनत्वं प्राप्तवती।

''तर्हि भगिनिः किमर्थं मया सह मेलनम् इच्छति स्म ?''

''स्वहस्ते प्राणान् गृहीत्वा अटन्तीम् अद्वितीयां प्रतिभां द्रष्टुम् उत्सुका आसम्।''

गोपालेन उक्तम् ''सोद्देश्यं सम्भाषताम्। आह्लादस्य समीपे बहु समये नास्ति।''

''भ्रातः ! भवता सह देशार्थम् अहमपि किमपि कर्तुम् इच्छामि ?'' इति रश्मिः अवदत्।

आह्लादः सगर्वं पृष्टवान् ''किं भवत्याः विश्वासः भ्रातॄणां बाहुबले नास्ति वा?''

रश्मिः ज्ञातवती यत् आह्लादः विषयं परिवर्तयितुम् इच्छति इति।

''अस्ति एव। परन्तु भगिन्यः अपि भ्रातृभिः सममेव राष्ट्राय सर्वस्वम् अर्पयितं तत्पराः सन्तु: तत्र भ्रातरः किमर्थम् ईर्ष्यां कुर्वन्ति ?''

आह्लादः मौनम् आचरितवान्।

रश्मिः ज्ञातवती यद् मम शब्दैः साक्षात् प्रहारः कृतः अस्ति। ''भ्रातः ! भवतो

मनसि किं चलति इति अहं वक्तुं शक्नोमि। यतः अहं मनोविज्ञानं पठितवती'' एवं रश्मिः उक्तवती।

आह्लादः सोत्साहम् उक्तवान् ''वदतु।''

रश्मिः कथयति ''भवान् विचारयति यत् कथमपि पुरुषः इव पौरुषं स्त्रीषु न भवति।''

''रश्मे ! भवती सत्यम् उक्तवती, कैश्चित् कारणैः दले स्त्रीणां प्रवेशं न इच्छामि अहम् ''इति आह्लादेन उक्तम्।

''कैः कारणैः ?''

''सर्वप्रथमं तु स्त्रीणां स्वभावः कोमलो भवति, सा पीडाः सोढुं न शक्नोति। गुजरातीसूक्तेः अनुसारं ताडनेन भूता अपि पलायन्ते। आरक्षका यदा ताडयन्ति तदा कठोराः पुरुषा अपि सर्वं रहस्यम् उद्घाटयन्ति। अपरं च वयं तु पुरुषाः, कथमपि जीवितुं शक्नुमः। स्त्रीणां तथा शक्यं न भवति। इतोऽपि मुख्यं कारणम्........''

आह्लादे रश्मिं गोपालं च दृष्टवान्।

''त्यजतु। भवतां किम् ?''

''न। इदानीं स्पष्टं वदतु, किम् आसीत् ?''

''रश्मे ! त्वं जानासि एव। स्त्री कतिवर्षेभ्यः पुरुषस्य दौर्बल्यम् अस्ति। अहं नेच्छामि एव यत् कस्याश्चित्स्त्रियाः कारणात् मम दलं विभक्तं भवेत्।''

''ज्येष्ठ ! तथा वदतु यत् स्त्री पुरुषेभ्यः शक्तिप्रदायिनी भवति।'' ''महापुरुषाणां जन्मदायिनी अस्ति। स्त्रियाः प्रेरणां प्राप्य तुलसीदासः महाकाव्यं रचितवान्। कालिदासः पत्न्याः प्रेरणया एव महान् कविः अभवत्। शिवाजिः मातुः प्रेरणां प्राप्य एव स्वातन्त्र्यं प्राप्तुं युद्धम् अकरोत्। प्रतापेन सह शुष्कां रोटिकां खादित्वा तस्य पत्नी भूमौ शयनं कृतवती। भवादृशाणां देशभक्तानां प्रेरणा अपि भवतां मातरः स्युः। पश्चात् कथं स्त्रीषु अविश्वासः?''

आह्लादस्य सर्वेऽपि कुतर्काः क्रमशः कर्तिताः पतङ्गाः इव आधारविहीनाः अभवन्। सः निरुत्तरः अभवत्।

''रश्मिभगिनि ! भवती तु मम नेत्रे उद्घाटितवती ''इति आजादः मन्दम् उक्तवान्।

"भ्रातः ! कस्यचिद् विषये अवधारयितुं प्रत्येकव्यक्तेः अधिकारे भवति। मुककारणैः एव स्त्रीणां कृते भवते धारणाः विपरीताः अभवन। केषाञ्चित् विचित्राणां ाषाणानां कारणत भवनस्य सम्पूर्णमूलस्य उपरि कथं दोषारोपाणं क्रियते इति वननिर्मातृभिः अवश्यं विचारणीयम्।

"अहं किमपि न अवगतवान्" इति आह्लादेन उक्तम्।

रश्मिः कथयति "मम तात्पर्यं तावदेव यद् इतिहासस्य अमुकतथ्यानाम् आधारेण त्रीजातिं प्रति भवतः ईदृश्य धारणा अभवन्। परन्तु भ्रातः। लक्ष्मीबाई इव विकट-योद्धा पि स्त्री एव आसीत् इति कथं विस्मर्यते ?"

"भगिनि ! भवत्याः कथनं सत्यम् एव।"

"भवान् मह्यं केवलम् अवसरं ददातु।" इति रश्मिः उक्तवती।

"दलेन सह विचारविमर्शं कृत्वा गोपालस्य द्वारा निर्णयं कथयिष्यामि।"

"भ्रातः ! अहं भवत ऋणी भविष्यमि। भवते विश्वासं ददामि यत् भवान् मयि ामपि न्यूनतां द्रष्टुं न शक्ष्यति।

"भवत्या सह सम्भाषणं कृत्वा मम विश्वासः तु जातः एव यत् भवत्याम् साधारणशक्तिः विद्यते। भवत्याः व्यक्तित्वेन सर्वं ज्ञायते।"

आह्लादो गतवान्। स्वप्रकोष्ठं गत्वा सुप्तः। बहु किमपि खादितुम् इच्छा नासीत् स्य। पुनश्च एषु दिनेषु कार्यवशाद् बुभुक्षा न बाधते स्म।

आह्लादे निद्रां न प्राप्तवान्। सः रश्मिविषये एव विचारयति स्म। तस्याः पुरतोऽद्य ह्लादः पराजितः अभूत्। दले महिलानां प्रवेशः उचितः अनुचितः वा इति चिन्तयति न। किं सा पुरुषं इव कष्टानि-सोढुं शक्ष्यति ? महिला अधिका भावुका भवन्ति। भावुकतो व हानिकारी अस्ति। तथापि आह्लादः स्वयम् अपि भावावेशेन विना चिन्तनम् ारब्धवान्।

प्रातः कालीनाः क्रियाः समाप्य तेन स्वदलस्य केन्द्रीयसमितेः सदस्यानां समक्षम् यं प्रस्तावः उपस्थापितः। सम्यक् चर्चा-विचारणा अभवत्। निर्णयो जातः यत् "महिलाः ले स्वीकरणीयाः परन्तु महिला स्वयं स्वेच्छाया किमपि कार्यं न करिष्यति। दलद्वार ावश्यकतानुसारं तस्याः माध्यमेन कार्यं साधयिष्यते।

गोपालो निर्णयविषये सूचितः। निर्णयं श्रुत्वा रश्मिरतीव हर्षान्विता जाता।

आवश्यकं सर्वं विधिं सम्पाद्य सभ्यरूपेण रश्मिः दलेन सह संलग्ना। समये निर्बाधं गतिपूर्वकं ाति स्म। एकदा केन्द्रीयसमितेः सभा आसीत्। रश्मिः अपि गोपालेन सह सभां गन्तुं हठं कृतवती।

"मयि सर्वेषाम् अविश्वासः वा ?"

"रश्मे ! तथा नास्ति। विषयः अनुशासनस्य अस्ति। आज्ञादः तन्निमितम् नितान्तं कठोरः अस्ति।" एवं गोपालः उक्तवान्।

"भ्रातः" इति वन्दन्ती सा शिशुः इव गोपालम् आलिङ्गितवती।

"रश्मे ! हठाग्रहः मास्तु। अधुना त्वं शिशुबाला नासि।"

"भवतः कृते तु अहं शिशुबाला एव अस्मि।"

"साधु साधु ! अहम् एषु दिनेषु मम शिशुबालायाः कृते बालम् अन्विषन् अस्मि।"

"भ्रातः। गच्छतु इतः। भवता सह न भाषे।"

"इदानीम् आरभ्य एव..... ?"

"अस्तु, भवान् गच्छतु। अहं न आगच्छामि।"

गोपालः हसन् निर्गतः। रश्मिः गोपालेन उक्तान् शब्दान् पुनः स्मृतवती। सा भ्रातरं सम्यक् जानाति स्म। भ्राता गोपालः तस्या इच्छया विना किमपि इच्छाविरुद्धं न करिष्यति। रश्मिरारम्भतः एव विवाहं कर्तुं न इच्छति स्म। स्वभ्रातरं विहाय तया जीवने नान्यत् किमपि विचारितम्। गोपालोऽपि जानाति स्म यद् इच्छन्नपि सः स्वभगिन्याः दूरं स्थातुम् असमर्थ आसीत्। तथापि सः पुरुषः आसीत् तस्मात् स्व-स्वभावान् शमयित्वा अपि जीवितुं समर्थ आसीत्। परन्तु रश्मिः कथमपि स्वभ्रातुः वियोगं न इच्छति स्म। तथा नेष्टं यद् भ्राता एकाकी जीवनं यापयेत्। सर्वान् मनसो विचारान् अवरुध्य सा एकं पुस्तकं पठितुम् उद्युक्ता, परन्तु सा निष्फला। पुनः पुनः भूतकालः स्मर्यते स्म। पुस्तकं वक्षसि स्थापयित्वा सा निद्रितवती।

भारते अङ्गुलीगणनीयैः क्रान्तिवीरैः आङ्ग्लशासने झञ्झावातः उत्पादितः। गोराणां शासनमूलानि कम्पितानि। झांस्याम् अपि श्रीमतः शचीन्द्रनाथबक्षीवर्यस्य प्रवृत्तयः आरक्षकानां दृष्टिपथम् आगताः। हिन्दीभाषायां सूक्तिः अस्ति - **"खिसियानी बिल्ली खंभा नोचे"**

तद्वद् एव आङ्ग्लशासनस्य परिस्थितिः आसीत्। समग्रे भारते वेगेन दमनचक्रं

प्राचलत्। झांस्याम् अपि निगडनानि (धरपकडी) आरब्धानि। अस्मिन् काले झांस्यां वासः अनुचितः इति आझादेन अभिमतम्। रुद्रनारायणस्य गृहम् आगत्य पूर्णं कार्यक्रमं बोधयित्वा कानिचिद् दिनानि यावत् सर्वासां गतिविधीनां स्थगनार्थम् आझादः निर्दिष्टवात्। प्रमुखाः सभ्याः विकिरिताः। आझादः स्वस्य वासं झांस्यामेव कल्पितवान्। सभासमाप्तिं प्रति गच्छति स्म। गोपालस्य प्रश्नार्थदृष्टिं दृष्ट्वा आझादः तम् उक्तवान् "गोपाल! भवान् अत्रैव स्थास्यति। आरक्षकाणां दृष्टिः भवतः उपरि नास्ति। भवान् मम पुत्रम् इव अत्र स्थास्यति।

"समीचीनं ज्येष्ठ। परं भवान् कुत्रगमिष्यति ? इति गोपालः पृष्टवान्।"

"भवतः दूरं न गमिष्यामि" इति वदन् आझादः मोहकं हसितवान्। सभा विसर्जिता।

"लल्ला !" रुद्रनारायणस्य पत्नी आहूतवती।

"आगच्छामि भ्रातृजाये।" इति वदन् ध्वनिदिशं गतवान्।

"कुत्र गमनं निर्धारितम् ?"

आझादः हसन् "यत् भवती वदेत्।"

"अहं तु इच्छामि यत् अत्रैव वसतु भवान। माता कदापि पुत्रवियोगम् इच्छति वा ?"

"पुत्रस्य जीवनं परिष्कर्तुं तथापि करणीयं भवति।"

"भवता सह चर्चा निरर्थकी एव।"

"भ्रातृजाये ! वस्तुतः आरक्षकाणां धावनम् आरब्धम् अस्ति। पुनश्च तेषां पूर्णम् अवधानं भ्रातुरुपरि अस्ति एव। भवती जनात्येव यद् मम कारणात् भ्रातुः सङ्कटम् उत्पद्येत तथा न इच्छामि अहम्। भवत्या ममत्वं जानामि अहम्। परन्तु परिस्थितिरपि अवगन्तव्या खलु ? मम जीवनं तु अपारे समुद्रे भ्रमन्ती नौका इव अस्ति यस्याः लक्ष्यं तु अस्ति एव परन्तु समुद्रस्य तरङ्गाः तां मार्गभ्रष्टां कुर्वन्ति। अत लक्ष्यं प्राप्तुम् इतस्तते धावनं तु भविष्यति एव" इति सस्मितम् आझादः अवदत्।

अश्रूणि प्रमृज्य सा अवदत् "अहं कदा अवरुणद्मि भवन्तम् ?"

तां रुदतीं दृष्ट्वा -

"अयि भ्रातृजाये ! किं करोति एतत् ? भवती सर्वदा वदति मम हृदयं पाषाणः इव

अस्ति, परम् अन्ततो गत्वा भवती तु स्त्री एव, खलु ?''

''भवतु। न वदतु कुत्र गच्छतु इति, अहं भोजनं परिवेषयामि।''

''अपि भोः। इतोऽपि अहं स्वयं न निर्णीतवान् यत् मया कुत्र गन्तव्यम् ?'' इति आझादे भोजनं कृत्वा उत्थितवान्।

''भ्रातृजाये। नमस्कारः। अहं गच्छामि। गमनागमनं तु भविष्यति एव'' इति वदन् आझादः गृहात् निर्गतः।

आपणात् एकं कम्बलं रामायणस्य लघुपुस्तकं रुद्राक्षमालां च गृहीत्वा सः काषायवर्णयुतां वेष्टिं धृतवान्। झांसीतः प्रस्थाय 'झांसी ओरछा' च इत्यनयोः मध्ये स्थितं लघुग्रामं ढिमरपुराम् आगतवान्। एषः ग्रामः क्षातारनद्याः तटेऽस्ति। नदीतटे एव एकस्मिन् लघुकुटीरे आझादः उषितवान्।

चतुर्दिक्षु शान्तिपूर्णं वातावरणम्। कोलाहलाद् दूरम् उपविश्य आझादिः दलस्य ध्येयकार्यक्रमादीनां अग्रिमयोजनानां चिन्तनम् आरब्धवान्। सायङ्काले भ्रमन् ग्रामं गच्छति स्म। भिक्षायाचनां करोति स्म। नद्यां स्नाति स्म। पक्षिणां कूजनं तस्य श्रान्तं मनः नवीनेन आह्लादेन परिपूरयति स्म।

एकदा पूर्णिमातिथिः आसीत्। रात्रौ चन्द्रमसः शीतले प्रकाशे स्नानं कुर्वन् वातावरणं निरीक्षते स्म। मनसा पुनः किमपि नूतनं विचारितम्। नूतना क्रान्तिकारिणी योजना चिन्तिता। तां योजनां मनसि निधाय सः सुप्तः।

अपराह्णे स्नानादिं समाप्य ग्रामं प्रति निर्गतवान्। मार्गे सर्वेऽपि श्रद्धापूर्वकं सर्वे नमस्कुर्वन्ति स्म यतोहि तेन सन्यस्तवेशः धृत आसीत्। आझादः मनसि हसति स्म। ग्रामं प्राप्य नम्बरदारस्य गृहम् आगतः।

''स्वागतं हरिशङ्करजी ! कथम् आगमनं सञ्जातम् ?'' इति पृच्छात् सः तं गृहस्य अन्तो नीतवान्।

''भिक्षां याचितुम् आगतोऽस्मि।''

''कथयतु, किम् आवश्यकम् ?''

''भवतां ग्राम एका पाठशाला आरब्धव्या इति मम इच्छा अस्ति।''

''शोभनं शोभनम्। श्रेष्ठं कार्यं कर्तुं प्रष्टव्यं न भवति''इति हसन् - नम्बरदारः

उक्तवान्।

अन्यतमे दिने पाठशाला प्रारब्धा। रात्रौ रामायणपाठः प्रभाते च शाला। बहु किमपि अधीतं न आसीत् तेन। परन्तु कथञ्चित् सः कार्यं निर्वहति स्म। संस्कृतं तु नाममात्रम् एव जानाति स्म। कथमपि द्वित्रिश्लोकान् ग्रामजनानां पुरतः पठित्वा उक्त्वा च प्रभावं जनितवान्।

पाठशालायां २०-३० छात्राः आगच्छन्ति स्म। आझादः पूर्णनिष्ठया तान् पाठयति स्म। सप्ताहे व्यतीतः। तेन झांसीगमनं निश्चितम्। सायं यावत् सः तस्मिन्नेव विश रुद्रनारायणस्य गृहं प्राप्तवान्।

ढिमरपुरायां सप्ताहे घटितं सर्वमपि तेन श्रावितम्। योजना अपि उक्ता आझादेन - ''भ्रातः! एतेषु विनेषु आरक्षकाणां गतिविधिभिः सम्पूर्णं दलं विकीर्णम् अभवत्। दलं पुनः स्थिरं करणीयम् अस्ति। एतत् कार्यं सतारान्द्याः तटे एव भविष्यति। ग्रामस्य नम्बरदारेण सह आत्मीयतां सम्पादयितुं प्रयत्नं करोमि। तस्य साहाय्येन दलस्य सर्वेषां नव (९) सदस्यानां भुशुण्डिचालनस्य प्रशिक्षणं भविष्यति। यतोहि ठाकुराणां गोलिकाभिः सः प्रदेशः प्रायः गुञ्जति अतः तेषां व्याजेन लक्ष्यसाधनाभ्यासः सम्यक् भविष्यति' इति।

''साधु उत्तमम्! मित्र! योजना अद्भूता अस्ति।''

''तत्तु साफल्यानन्तरम् एव वक्तुं शक्यते।''

प्रातः उत्थाय आझादः गोपालस्य गृहं गतवान्।

''अपि भ्रातः! भवान्?'' इति साश्चर्यं गोपालः उक्तवान्।

गोपालः अपि आझादेन अग्रिमयोजनायाः विषये सम्यग् बोधितः। रश्मेः जागरणात् पूर्वमेव आझादः निर्गतः आसीत्। गोपालः अस्मिन् विषये रश्मिं किमपि उक्तवान् एव। आगामिनि सप्ताहे दलसदस्यैः तत्र आगन्तव्यम् आसीत्। तदभ्यन्तरे आझादनम्बरदारयोः सम्बन्धः प्रगाढः अभवत्। नम्बरदारस्य एका भगिनी आसीत्। एकदा सा आझादं पृष्टवती -

''महात्मन्! भवतां वयः किम्?''

''भवती यावत् अनुमन्यते तावदेव'' इति द्वावपि हसितवन्तौ।

''किं भवान् मां प्रतिदिनं रामायणपाठं श्रावयिष्यति वा? मम मनः तेन शान्तं भविष्यति'' इति सा अवदत्।

"अवश्यम्, भगिनि ! भगिन्याः कृते किं भ्राता एतावत् अपि न करिष्यति ?"

"भगिनि !"(भगिनी इति उक्तम् ?) साश्चर्यं तया उक्तम्।

अनन्तरं सा रुदती नियति-अनुसारं प्रवृत्तं सर्वं क्रूरं वृत्तान्तं श्रावितवती। कथं तस्याः पतिः कालग्रासः अभवत् इति। क्रमशः बालकाः अपि गताः। इदानीं सा भ्रातॄणाम् आधारेण जीवति। सर्वे भ्रातरः तस्याः अपेक्षया कनिष्ठाः। सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा तददिनादेव नम्बरदीरस्य कुटुम्बसदस्य इव अभवत्।

"अद्य आरभ्य मम पञ्च भ्रातरः।"

"मम एका भगिनी च।"

सायम् आगमिष्यामि इति उक्त्वा आह्लादः स्वकुटीरं प्रति गतवान्। मुखे साफल्यस्य आभा इव दृश्यते स्म। यदा आह्लादः ढिमरपुराम् आगतः तदा आरभ्य ग्रामस्य काचिद् नवयौवना छामिया आह्लादे स्निह्यति स्म। रामायणपाठावसरे सा सर्वदा आह्लादस्य पुरतः एव उपविशति स्म यतः आह्लादस्य दृष्टिः तस्या उपरि पतेत्।

ढिमरपुरायां तस्याः स्वरूपं बहुचर्चितम् आसीत्। सा आह्लादं प्रति आकृष्टा। सा आत्मनः स्वरूपम् अपि नगण्यं मन्यते स्म। तस्याः महदाश्चर्यम् आसीत् यद् आह्लादः तस्यै न किमपि महत्त्वं ददाति।

कुटीरं प्रति गमनावसरे पृष्ठतः "छम्..... छम्..... छम्..... इति नूपुरध्वनिः श्रुतः। आह्लादः पृष्ठे अवलोकितवान्। काचित् स्त्री हसन्ती आगच्छति।

"हे ब्रह्मचारिन्।" आह्लादः "ब्रह्मचारी हरिशङ्करः" इति नाम्ना प्रसिद्धः आसीत्।

"वदतु।"

"मह्यम् अपि दीक्षां ददातु" छमिया उक्तवती।"

"भवत्या वयो हास-विलास-क्रीडायाः अस्ति। संसाराद् विरक्तिस्वीकरणार्थं नास्ति।"

"अत्र का विरक्तिं स्वीकरोति ? तद् भवतः सहवासं प्राप्तुम् एतत्..... " इति अपूर्णम् उक्त्वा हसन्ती सा पलायिता। आह्लादः पुनः प्रस्थितवान्। आह्लादेन अपि अनुभूतं यद् यदा आरभ्य सः अत्र आगतोऽस्ति तदा आरभ्य येन केनापि प्रकारेण तम् आकर्षयितुं सा यतते। यद्यपि तेन कदापि तस्य अवधानं न कृतम्। "कान्ताकटाक्षविशिखा" यौवना

तुं (आझादम्) दोलयितुं न शक्ता।

सायङ्काले कश्चित् सखा आगतवान् अत आझादे ग्रामं गन्तुं न शक्तवान्। मित्रस्य प्र नेगमनानन्तरं स नदीतीरे अटति स्म। आझादः दूरतः आगच्छत् प्रतिबिम्बं दृष्टवान्। '३ स्मिन् समये कोऽत्र आगच्छेत् ? तस्य हृदयं शङ्कापूर्णम् अभवत्। सः सावधानं हस्तं भु ुण्डयाः उपरि स्थापितवान्। स्वस्य कुटीरं प्रति प्राचलत्।

आझादः साश्चर्यम् उक्तवान् "अयि भोः। एषा तु काचिद् महिला वर्तते।

"स्वामिन् ! भवान् तु नागतः। परम् अहं भवतः कृते भोजनम् आनीतवती।" इ ो कस्याश्चित् महिलायाः स्वरः श्रुतः।

प्रतिबिम्बम् इतोऽपि समीपे आगतम्। आझादे ज्ञातवान् यत् सा एव युवतिस्ति। स पृष्टवान् "इदानीं किमर्थम् आगतवती ?" मन्दं हसन्ती सा उक्तवती "भीतो वा ?"

आझादः कथितवान् "अर्थाद् भवती अत्र उषितुं मह्यम् अवसरं न दास्यति, सत्यं नि ल ?"

"सत्यम्। चलतु, पलायनं कुर्वः। तत्र केवलं भवान् अहं च। आवयोः एव संसारः, न न्यत्" सा उक्तवती।

"इदानीं भवती गच्छतु। प्रभाते मिलावः।"

"अहो ! निमन्त्रणं तु प्राप्तम्" इति उक्त्वा सा हसितवती।

"अत्र आगन्तुं सर्वेषाम् अधिकारोऽस्ति।"

"कथं पूर्णिमायाः कौमुदी अस्ति, मोहकं वातावरणम् ब्रह्मचारिन्। भवतः बाहुपाशे म बध्नातु, भोः।"

"मया उक्तं खलु, श्वः आगच्छतु" आझादस्य स्वरः कठोरः रुक्षश्च आसीत्।

"भवान् निष्ठुरः अस्ति। अस्तु, अहं गच्छामि। भोजनं करोतु। श्वः मध्याह्ने अ गमिष्यामि" इति वदन्ती "छम्..... छम्..... छम्....." शब्दं कुर्वती सा गतवती। अ झादः पश्यन् आसीत्। तस्याः गमनान्नतरं सः पाषाणे उपविष्टः। सः तया आनीतं भ जनं निश्चिन्ततया खादितवान्, यथा किमपि घटितम् एव नास्ति। तस्य इदं वैशिष्टयम् अ सीत्।

प्रातः नित्यकर्माणि समाप्य आझादो ग्रामं गतवान्। बालकान् पाठयित्वा पुनः

आगतः। सा महिला पुनरागमिष्यति इति सः जानाति स्म। कालान्तरं सा आगता अपि। अद्य श्रृङ्गारे वैशिष्ट्यम् आसीत्।

"आगता अहम्, श्रीमत् !" सा अवदत्।

"उपविशतु।" आझादः उक्तवान्।

सा समीपे उपविष्टा। तया पृष्टम् - "रात्रौ भोजनं कथम् आसीत् ?"

"रुचिकरम्....।"

"अहं स्वयं निर्मितवती" तया उक्तम्।

तथा वदन्ती सा सलज्जम् अन्यत्र अवलोकितवती।

"तर्हि छमियाजी ! भवतीं स्पष्टं वदामि यद् वृथा भवती प्रयतते। अहं गृहस्थजीवनजाले पतितुं न इच्छामि। मया सन्यासः स्वीकृतः अस्ति।

"अत एव तददिने अहं दीक्षां दातुम् उक्तवती आसम् - "इति वदन्ती सा हसितवती।

"एवं प्रकारेण रात्रौ न आगन्तव्यम्। जगद विचित्रम् अस्ति। वृथा कष्टम् उत्पद्यते।"

"तर्हि भवान् अङ्गीकरोतु एव"

"भवतु, मह्यं विचारयितुम् अवसरं ददातु।"

"कियान् कालः अपेक्षते ?"

"दिनद्वयम्"

"अस्तु, तर्हि अहं दिनद्वयानन्तरं पुनः आगमिष्यामि। सा तथा उक्त्वा गतवती।

आझादेन चिन्तितं यत् समस्या गता। सः भोजनं कृत्वा विचारमग्नः अभवत् "हे भगवन् ! भवान् कीदृश्यां समस्यायां मां पातितवान्।" पुनः योजनायां लीने जातः। दिनद्वयम् अतीतम्। रात्रौ रामायणकथां श्रावयित्वा नम्बरदारस्य गृहे भोजनं कृत्वा सःप्रत्यागतः। कालान्तरमेव छमिया आगता।

सा पुनः तमेव प्रश्नं पृष्टवती। आझादो निर्भीकतया दृढं सूचितवान् यद् अहं सन्यासं गृहीतवान्। गृहस्थे भवितुं नेच्छामि।

तया बहु रोदनं कृतम्। आझादो जानाति स्म यत् स्त्रीहठं कीदृशं भवति ?

आझादेन उक्तम् "छमिये ! अश्रूणि मार्जयतु। यत् सत्यम् अस्ति तत् तु

अङ्गं करणीयमेव।''

''मयि का न्यूनता ?''

''न कापि, सुन्दरातिसुन्दरं वरं भवती प्राप्स्यति।''

''पुनः विचारयतु'' इति कठोरतया तया उक्तम्।

''मम निश्चयो दृढोऽस्ति।''

''तर्हि अहं ग्रामं गत्वा कोलाहलं करीष्यामि यत् आझादेन मया सह.... ।''

''अयि बालिके !'' आझादे गभीरेण उच्चस्वरेण च गर्जितवान्। छमिया आझादस्य स्वरूपं दृष्ट्वा कम्पिता।

''भवान् पाषाणः अस्ति, तथापि अहं किं किं करिष्यामि भवान् पश्यतु। ममापि दृढो निश्चयोऽस्ति।''

''इतः परम् अहम् अत्र न स्थायामि।''

''नैव... भ्रातः.... नैव। भवान् अत्रैव वसिष्यति, कुटरीसकाशात् कस्यचित् स्वरः श्रुतः।

''छमिये ! भवती तावती निम्नस्तरीया अस्ति इति अहं न जानाति स्म। धिग् भवतीम्। गच्छतु इतः। मया भवत्याः पूर्णं नाटकं श्रुतम्। इति वदन् नम्बरदारः तत्र आगतः। छमिया शिरः अवनमय्य ततः साक्षाद् निर्गता।

''शङ्कर ! धन्यवादाः। वस्तुतः इदानीं भवति मम श्रद्धा द्विगुणिता जाता। भवतः पुरतः नारीस्वरूपं विवशम् अभूत्। तस्या अश्रूणि भवता व्यर्थानि कृतानि। भवादृशो भ्राता लब्धः. अहं धन्योऽस्मि। मम महद् गौरवम् अस्ति।''

''धन्यवादाः। भ्रातः ! ईश्वरः सर्वान् रक्षति। परन्तु ग्रामे भवान् अस्मिन् विषये चर्चां न करोतु।''

''किमर्थम् ? तस्याः दण्डनं तु आवश्यकम् एव।''

''नैव। सा क्षमार्हा अस्ति, तस्या जीवनं नाशयित्वा वयं किं प्राप्स्यामः ? कदाचित् सा इतोऽपि अविवाहिता अस्ति।''

''सत्यम्। सा इतोऽपि अविवाहिता एव। भवान् योग्यमेव वदति। एषा घटना आवयोः पर्यन्तम् एव सीमिता भवेत्'' इति नम्बरदार उक्तवान्।

''सम्यक् अभवत् भवान् - उचिते काले आगतः। अन्यथा मया इतो गन्तव्यम् अभविष्यत्।''

''यदा सा भवतः समक्षं प्रणयनिवेदनं कृतवती तदा आरभ्य अहं ताम् अनुगच्छामि स्म। परन्तु अद्य योग्यम् अवसरं दृष्ट्वा मध्ये प्रविष्टः। अनेन प्रकारेण नाटकं समाप्तम्। इदानीम् अहं गच्छामि'' इति हसन् वदन् च स गतवान्।

आझादः आश्वस्तः। ब्रह्मचारिण उपरि नम्बरदारस्य विश्वास इतोऽपि वर्धितः। अनन्तरम् आझादो गृहे एव वासम् आरब्धवान्। एकदा रात्रौ उपविश्य द्वयोः चर्चा प्रवृत्ता। अवसरं दृष्ट्वा आझादः विषयम् उपस्थापितवान्।

''भ्रातः ! आङ्ग्लेयानां पराधीनत्वं कदा पर्यन्तं सोढव्यम् ?'' इति आझादः पृष्टवान्।

''यावद् वयं बलवन्तो न भवेम तावत्।''

''अस्मासु किं दौर्बल्यम् अस्ति ?''

''शरीरेण मनसा च अस्माकं भारतं पराधीनम् अस्ति। यावद् अत्रत्यः प्रत्येकः बालो देशभक्तिमहत्त्वं न अवगच्छेत् तावत् वयं निर्बलाः एव भविष्यामः।''

''अर्थाद् अस्माभिः देशभक्तिः जागरितव्या। अनन्तरम् एव भारतीया मनसः पराधीनतायाः मुक्ताः भविष्यन्ति, सत्यं खलु ?'' इति आझादेन गभीरतया पृष्टम्।

''शङ्कर ! समुद्रजलात् काञ्चन बिन्दून स्वीकुर्मः वा अन्तः एव त्यजामः तेन किं परिवर्तनं भवति? कालः स्वयमेव परिवर्तनं करिष्यति। परन्तु अहं निश्चयेन एकं मन्ये यत्....।''

''तत् किम् ?''

प्रत्येकेन जनेन स्व-स्व समार्थ्यानुगुणं स्वात्मरक्षणार्थं सबलेन भवितव्यम्।''

''तत् कथं शक्यते ?''

''भुशुण्डिचालनं दण्डप्रहारः इत्यादीनां ज्ञानं तु आवश्यकम् एव येन आगते समये सति स्वात्मरक्षायै समथो भवेत्।''

''तर्हि अहमपि दण्डप्रहारं पठिष्यामि'' इति आझादः अवतद्।

''मास्तु, अहं भवते भुशुण्डिचालनं पाठयिष्यामि।''

"सत्यम्..... ।"

"आम्..... । श्व आरभ्य शुभारम्भं करिष्यामः ।"

आजादस्य मनसि अत्यन्तं हर्ष आसीत् । तस्य योजनानुसारं सर्वं जायमानम् आसीत् । द्वितीयदिने नम्बरदारः आझादेन सह सातारनद्याः तीरं गतवान् । तत्र भुशुण्डिचालनप्रशिक्षणम् आरब्धम् । प्रायः चतुर्षु दिनेषु आझादः सम्यक् पठितवान् । नम्बरदारः हसन् उक्तवान् "अहो ! भ्रातः ! भवान् मम अपेक्षया अपि सम्यक् जानाति" इति ।

"भ्रातः ! तदर्थं जिज्ञासा प्रामुख्यं भजते ।"

अनन्तरं नम्बरदारस्य गृहस्य कपाटस्य च सर्वाः कुञ्चिकाः आझादस्य समीपे भवन्ति स्म । नम्बरदारस्य सर्वाः भुशुण्डयः आझादस्य अधीना आसन् । आझादः प्रातः सायं च पर्वतान् गत्वा लक्ष्यसाधनं पठति स्म । शनैः शनैः तस्य मित्राणि आगतानि, तेरपि मृगयाव्याजेन शिक्षणं प्राप्तम् ।

सायङ्काले जपध्यानादि व्याजेन सः कुटीरे उपविश्य क्रान्तिकारिभिः विचारविमर्शं करोति स्म । शनैः शनैः दलम् अपि एकसूत्रवद् अभवत् । एषु दिनेषु ढिमरपुरायां कस्यचिद् वधः जातः । आरक्षकैः चिन्तितं यत् समीपस्थवने कुण्ठजाः सन्ति । ब्रह्मचारिहरिशङ्करम् अपि अस्मिन् विषये ते पृष्टवन्तः । तेनापि सन्तोषकारकम् उत्तरं प्रदत्तम् । अनन्तरं सर्वैः ढिमरपुराणामः त्यक्तः । यतोहि तत्र वासः इदानीं न उचितः इति अभिमतम् आसीत् । ते पुनः झांसीम् आगताः । एकस्य यानचालकस्य रामानन्दस्य गृहे आझादः उषितवान् ।

आझादेन यानचालनपठनम् आरब्धम् । आझादः साहसिकःनिर्भीकः च । सः स्वयम् आरक्षक-उच्चाधीक्षकस्य समीपं गत्वा परीक्षां लिखितवान् । यानचालकर्थम् अनुमतिपत्रम् आनीतवान् ।

एकदा आझादो गोपालस्य गृहम् आगतवान् ।

"रश्मिः कुत्र अस्ति ?"

"स्नानं करोति" गोपालेन उक्तम् ।

"अस्तु, अहं प्रतीक्षां करोमि ।"

आझादगोपालौ चर्चयतः आस्तां तावता रश्मिरागता । आझादं दृष्टवा सा शाटिकाञ्चलं मस्तके स्थापितवती । आझादः पृष्टवान् "रश्मे ! भवती मम कार्यं करिष्यति ?"

''निश्चयेन ! अत एव अहं दलेन सह संलग्ना। अहं तु कार्यस्य प्रतीक्षाम् एव करोमि। दलार्थं कार्यकरणम् अहोभाग्यं मन्ये।''

''भगिनि ! अहं कदापि कस्यापि विश्वासं न करोमि। परन्तु यदा यदा विश्वासः कृतः तदा तदा केनापि मम विश्वास्य भङ्गः कृतः नास्ति। अहं भवत्यां विश्वसिमि अतः वदामि।

श्रृणोतु। एतस्मात् पूर्वं मया कांकोरीकाण्डे अपि भाग ऊढोऽस्ति।'' इति आझादः अविरामम् उक्तवान्।

''अहं जानामि।''

''तस्य अभियोगस्य सर्वकारीयः अधिवक्ता श्रीमान् बेनर्जिः आसीत्। १३ जनवरी १९२८ तमे दिवसे एकेन निर्भीकेन नवयुवकेन मणिन्द्रनाथेन तस्य वधः कृतः। परम् इतोऽपि एकोऽवशिष्टः सः मुख्योऽस्ति।''

''किं सः जीवति ?'' रश्मिः पृष्टवती।

''सः यावद् जीविष्यति तावद् अहं शान्तिं न लेभे'' इति आझादः उक्तवान्।

''मां वदतु, - दर्शयतु। इदानीम् अहं भुशुण्डिं चालयितुम् अपि जानामि'' इति सा अवदत्।

''न भगिनि । भवत्या वधः करणीये नास्ति। वधं तु अहं करिष्यामि अथवा अन्यं प्रेषयिष्यामि।''

''तर्हि मया किं करणीयम् ?''

''भवती निरीक्षणं करोतु सः कदा गृहाद् निर्गच्छति कदा च प्रत्यागच्छति ? अहं तम् आरक्षकालये उत गृहे मारयितुम् इच्छामि।''

''तस्य गृहं कुत्र अस्ति ?''

''एतस्माद् गृहात् पञ्चमे क्रमे तस्य गृहमस्ति।''

''एतस्यां पङ्क्तौ.... अहो..... तत् गृहं गुप्तावर्यस्य अस्ति।'' रश्मिः विवरणं दत्तवती।

''आम्..... सः एव।''

''अस्तु। सर्वं वदिष्यामि अवलोक्य।''

"रश्मे ! अस्मिन् काण्डे मम स्नेहिताः रामप्रसादशचीन्द्रनाथअशंक्ताकादयः सर्वे...." इति अपूर्णं त्यक्तं वाक्यम्। यतोहि तस्य नेत्रे अश्रुपूर्णे।

रश्मिः प्रथमवारमेव आझादस्य नेत्रयोः अश्रूणि दृष्टवान्। आझादः शीघ्रमेव अश्रूणि प्रमृज्य स्वाभाविकीं स्थितिं प्राप्तवान्।

रश्मिः प्रथमं स्वयं सम्पूर्णं कार्यक्रमं निश्चितवती। द्वित्रिदिनानि यावत् सा श्रीमतः गुप्तावर्यस्य गृहस्य उपरि अवधानं कृतवती। रश्मिः एतत् कार्यं कर्तुं किमपि माध्यमम् इच्छति स्म। अकस्मात् तथा गुप्तावर्यस्य गृहाद् निर्गच्छति स्म, वा प्रतिदिनं प्रातः निर्गत्य मध्याह्ने प्रत्यागच्छति स्म। रश्मिरुपायं प्राप्तवती।

एकदा मध्याह्नकालः आसीत्। बालिका प्रत्यागच्छन्ती आसीत्। मार्गस्य पार्श्वतः रश्मिरपि प्रस्थिता। ज्ञात्वा एव सा द्विचक्रिकया सह घट्टनं कृतवती।

"अयि मातः।" इति वदन्ती द्वावपि पतितवत्यौ। रश्मिः हस्ताधारेण उत्थितवती। समीपे एव सा बालिका अपि पतिता। तस्याः पुस्तकानि इतस्ततः पतितानि आसन्। रश्मिः पुस्तकानि सङ्गृह्य तस्यै अर्पयन्ती क्षमायाचनां कृतवती।

"नैव....। न कापि चिन्ता। दोषो ममैव आसीत्। मया घण्टिकानादः करणीयः आसीत्।

रश्मेः विनयं दृष्ट्वा सा बालिका प्रभाविता। सर्वोऽपि दोषः स्वात्मनः इति सा चिन्तितवती।

"कुत्रापि व्रणिता तु नास्ति खलु ?" इति रश्मिः विवेकं दर्शितवती।

"नैव, भगिनि ! कदाचिद्भवती व्रणिता स्यात्" इति सा बालिका उक्तवती।

"अस्तु, व्रणिता तेनापि किम् ? भवती तु भगिनी अस्ति" इति रश्म्या उक्तवती। बालिका तत् श्रुत्वा द्रवीभूता।

"आगच्छतु, मम गृहं पुरतः एवास्ति।" इति बालिका हस्तेन गृहं दर्शितवती। अनेन प्रकारेण रश्म्याः नाटकं सफलं जातम्। सा बालिकायाः माध्यमेन तस्याः पितुः विषये गमनागमनविषये इत्यादीनि सर्वाणि विवरणानि प्राप्तवती। बालिकायाः नाम रञ्जना आसीत्, सा विद्यालये पठति स्म। तया अपि ज्ञातं यद् रश्मिः समीपे एव वसति।

दिनत्रयानन्तरं रश्मिः गोपालम् उक्तवती "भ्रातः ! अद्य एको महत्त्वपूर्णसमाचारः अस्ति। पण्डितवर्याय कथयतु यत् सायङ्काले गुप्ता कानपुरं गमिष्यति" इति।

"सम्यक्, आझादः श्रुत्वा आनन्दितः भविष्यति। यतोहि पण्डितजी एनं दुष्टं झांस्यां मारयितुं न इच्छति। अन्यथा पुनः झांस्याम् अन्यकार्यक्रमाः रोद्धव्या भवेयुः।"

"अयि भ्रातः भवता सूक्तिः श्रुता स्यात् यदा गृध्रस्य मृत्युः सन्निहितः भवति तदा सः नगरं प्रति धावति, परन्तु अत्र तु गृध्र नगरात् अन्यनगरं गच्छति" इति हसन्ती रश्मिः अवदत्।

"अद्य स्वयं व्याधस्य मृगया भविष्यति" इति गोपालः उक्तवान्।

द्वावपि उत्मुक्ततया हसितवन्तौ।

आजादः अस्मिन् विषये सूचितः। सभा मिलिता। निर्णयानुसारं राजगुरुः गोपालः जयदेवः च एतां योजनां सफलां करिष्यन्ति इति आसीत्। एषु दिनेषु भगतसिंहः पञ्जाबं गतवान्। अद्य गोपालः प्रसन्नः आसीत्, यतोहि प्रथमवारम् एव आझादेन सह कस्याश्चित् योजनायां लग्नः।

सायङ्काले रश्मिः गोपालेन हठं कृत्वा रेलस्थानकपर्यन्तम् आगतवती। आझादः जयदेवः राजगुरुः च पूर्वतः एव प्राप्तवन्तः। रश्मिं दृष्ट्वा आझादः खिन्नः कथयति "गोपाल! भवान् मूर्खः अस्ति। एषा हठं कृतवती परन्तु भवान् न चिन्तितवान्, मूढ ?"

रश्मिः चिन्तितवती यद् मम कारणत भ्रात्रा श्रोतव्यम् अभवत्। "यदि गुप्तावर्येण सह तस्य पुत्री आगच्छेत् रश्मि च परिचिनुयात् तर्हि किं भवेत्" इति आझादः सक्रोधम् उक्तवान्। तस्य दूरदर्शितां दृष्ट्वा सर्वेऽपि विस्मिताः। सर्वैः मलीनानि जीर्णानि च वस्त्राणि धृतानि आसन् गोपालं विहाय। तदा आझादेन उक्तम् "भवतु, तं प्रायः कोऽपि न जानाति। वयं याने उपविशामः। सर्वेऽपि प्रायणचीटिकां गृहीत्वा यानम् आरुढवन्तः।

याने बहुजल्पनं न करणीयम् इति सर्वेषां कृते सूचना आसीत्। योजनानुसारं राजगुरोः नाम रघुनाथ आसीत्।

त्रयः अपि एकत्र उपविष्टाः। यानं प्रस्थितम् । गोपालः पृथक् उपविष्टः। जयदेवः यादृच्छिकः इव गीतानि गायति स्म। राजगुरुः सर्वत्र अवलोकितवान् सर्वं स्वाभाविकम् एव आसीत्। सर्वे निद्रामग्नाः आसन्। अग्रिमे स्थानके आझादः अवतीर्य यस्मिन् गुप्ता उपविष्टः आसीत् तत्र गतवान्। निर्णयानुसारं यदि आझादो निष्फलो भवति तर्हि तत्कार्यं क्रमशः जयदेव-गोपाल-राजगुरुभिः कृरणीयम् इति।

पुनः अग्रिमस्थानकस्य आगमनाद् द्वि-त्रि निमेषेभ्यः प्रागेव गोलिकायाः विस्फोटः

अभवत्। सर्वत्र हाहाकारः अभवत्। स्थानकं प्राप्तं यानम्। यात्रिकाः अवतीर्य धावनम्आरब्धवन्तः। त्रिभिः कथञ्चित् गुप्तायाः मृतशरीरम् अवलोकितम्। साक्षाद् मस्तकस्य मध्यभागे गोलिका प्रदत्ता आझादेन। साफल्यानन्तरं सर्वे मनसि प्रसन्नाः। तिसृणां-चतसृणां घण्टानां वा अनन्तरं यानं प्रस्थितम्।

अग्रिमे स्थानके चायवितारकः आगत्य चायं दत्तवान्। सर्वैः धनं दत्त्वा चायं पीतम्। वितारकेन पृष्टम् "कार्यं समाप्तं वा ?"

"आम्, समाप्तम्" इति प्रत्युत्तरितम्।

दलस्य नियम आसीत् यत् कश्चिद् अपि जनः अन्यापरिचितसभ्यस्य परिचयं न करिष्यति केन्द्रीयसमितिं विहाय।

द्वितीये दिने प्रातः सर्वे कानपुरं प्राप्य सम्मिल्य चिरपरिचिते पूर्वनिश्चिते स्थाने प्राप्तवन्तः। दिनद्वयानन्तरम् आझादः सकुशलं प्राप्तवान्। तं दृष्ट्वा सर्वे प्रसन्नाः।

"किम्..... ? कर्यं समीचीनतया सम्पन्नम् ? गोपालेन उक्तम्" भवतः योजना कथं निष्फला भवेत् ?"

राजगुरुणा उक्तम् "चायवितारकः अपि एवं पृष्टवान् आसीत्।"

"आम्। यदि कार्यं न अभविष्यत् "तर्हि सः भुशुण्ड्यै अदास्यत्।" इति आझादः उक्तवान्।

"चल। भवतः हस्तेन कार्यं समाप्तम्। भवतः तथा इच्छा आसीत्।" इति विजयकुमारेण उक्तम्।

"अद्य मम आत्मा सन्तुष्टः। श्वो वयं सर्वे देहलीं गमिष्यामः। तत्र रणजीतः (भगतसिंहः) मेलिष्यति। कतिचन आवश्यका निर्णयाः करणीयाः सन्ति" इति आझादः उक्तवान्।

रात्रौ विश्राम्य प्रातः सर्वे द्वयोः भागयोः देहलीं प्राप्नुवन्। आझाद भोजननिर्माणाय गोधूमचूर्णं द्विदलं (दाल) च आनेतुं धनं दत्तवान्। पाककार्यं जयदेवगोपालविजयैः करणीयम् आसीत्। पाकं कर्तुं न चुल्लिः न च पात्रम्। तथापि परिस्थिति-अनुसारं वर्तितव्यं यथा महाराणाप्रताप-शिवाजी इत्यादयः वर्तितवन्तः इति आझादः सप्रश्रयं बोधितवान्।

आङ्ग्ला अनुभवन्ति स्म यत् इतः परम् अस्माकम् अधिकारो दीर्घकालं यावद्। भारतीयानाम् उपरि न भविष्यति। नवनियुक्तेन उच्चायुक्तेन आझादस्य निगडनार्थम्

अनुमतिः याचिता। बहवः जानन्ति स्म यत् आझादो रुद्रनारायणस्य गृहे वसति। परन्तु कदापि सः तं ग्रहीतुं न शक्तवन्तः। यतोहि आझादः अतीव चतुरः आसीत्। सर्वकारस्य अभियोगेषु कुत्रोपि आझादस्य छायाचित्रं (फोटो) आसीत्। हरीशनामकः आरक्षकाधीक्षकः सञ्चिकां पठति स्म। तस्य ज्येष्ठाधिकारिणा आगत्य उक्तम् -

"हरीश ! आझादं निगडितुम् इच्छति चेद् रुद्रनारायणस्य गृहस्य उपरि निरीक्षणं करोतु", अन्यतमे दिने हरीशः भिक्षुवेशेण रुद्रनारायणस्य गृहस्य पुरतः वीथ्याः कोणे उपविष्टः। एषु दिनेषु आझादः तत्रैव आसीत्।

भिक्षुकस्य प्रवृतिभिराझाद अपरिचितः न आसीत्। तेन चिन्तितं यद अत्र सामान्याः जनाः वसन्ति तर्हि कथम् अत्र भिक्षुकः ? सः दृढतया मन्यते स्म यद् अयं गुप्तचरआरक्षकः अस्ति।

"भ्रातृजाये !"

"किं भोः ?" सा समीपं गता।

"वातायनात् पश्यतु, परन्तु पूर्णं न उद्घाटयतु", सा दृष्टवती। "रे भ्रातः। स तु भिक्षुकः अस्ति। किं तत्र ?"

"सः भिक्षुको न, स तु गुप्तचरः अस्ति।"

"तर्हि स नैराश्यं प्राप्स्यति।"

"पश्यतु, भवती। अहं तस्य किं करोमि ?"

सा किमपि वदेत् तत् पूर्वमेव आझादः प्रावारकं धृत्वा बहिः निर्गतः। भ्रातृजाया कम्पिता। आझादो भिक्षुकस्य समीपं गतवान्।

"बाबाजी ! भवतः शरीरं तु दृढम् अस्ति। उद्योगं किमर्थं न करोति ?"

"पुत्र ! शरीरेण किम् ? मम मानसं शान्तं नास्ति, पीडितः अस्मि।"

"भवान् तु शिक्षितः दृश्यते, भाषा अपि उत्तमा अस्ति।"

"किञ्चित् पठितम् अस्ति।"

"अत्र पूर्वं भवान् नोपविशति स्म।"

"अत एव अत्र आगतः।"

आझादः तं भोजयितुं गृहम् आनीतवान्। "भ्रातृजाये ! भोजनार्थं भिक्षुकः आगतः।

ीघ्रं भोजयित्वा भवत्याः व्रतं पूर्णं करोतु।'' इति आह्लादः अवदत्।

हरीशः अपि चिन्तयति स्म यत् अनेन प्रकारेण अत्र प्रवेष्टुम् अवसरः प्राप्तः। परन्तु ाः मूर्खः न जानाति स्म यत् एवं प्रकारेण सः स्वयमेव उपहासस्य कारणभूतः भविष्यति।

''किञ्चित् कालान्तरं भोजनं लभते बाबाजी। तावत्पर्यन्तम् उपविशतु।''

''भवान् कुत्रचित् उद्योगं करोति वा ?'' भिक्षुकः (हरीशः) पृष्टवान्।

''अरे ! उद्योगं कथं लभेयम् ? अहं तु आरक्षक भूत्वा कञ्चित् क्रान्तिकारिणं कारागृहे स्थापयित्वा यशः कीर्तिं च प्राप्तुम् इच्छामि।'' इति आह्लादः अविलम्बेन उक्तवान्।

हरीशः पृष्टवान् ''भवत भ्राता कुत्र ?''

''बहिर्गतः''

''भवान् तस्य सहोदरः''

''आम्...... परन्तु....''

''परन्तु किम्..... ? अहं नावगतवान्''

''मम भ्राता विचित्रोऽस्ति, सः मम कीर्तिं विकासं च न इच्छति।''

''किमर्थम् ?''

''तदहं न जानामि। सः एव जानीयात्।''

''भवान् आरक्षकः भवितुम् इच्छति ?''

''किमर्थं पृच्छति ? मम कर्तव्यपथे सः अवरोधं जनयति, एकदा अहमेव गृहमेतत् त्यक्ष्यामि।''

शनैः शनैः आह्लादः हरीशस्य विश्वासं जितवान्। हरीशः स्वस्य पूर्णं परिचयं तस्य पुरतः उक्तवान्। आह्लादाय प्रलोभनं च दत्तवान् यत् यदि सः क्रान्तिकारिणाम् आह्लादस्य विवरणं दास्यति तर्हि स आरक्षकस्य उद्योगं निःसन्देहं प्राप्स्यति।

हरीशः चिन्तितवान् यत् इदानीम् एषः मूर्खः मम कार्यं करिष्यति।

''अत्र आगन्तॄणां परिचयं ददातु'' इति हरीशः अवदत्।

''भवानेव पृच्छतु। अहम् उत्तरं दास्यामि।''

''अत्र यः आयाति तस्य वर्णनं करोतु।''

आझादः आत्मनः साभान्यं वर्णनं कृतवान्।

''निःसन्देहं स आझाद अस्ति। चन्द्रशेखरः आझादः....। क्रान्तिकारिणां नेता...।'' इति हरिशः सोत्साहं अभणत्।

''सः तु बहु चतुरोऽस्ति।''

''चतुरः....। अस्मिन् अवसरे अहं तं न मुञ्चे।''

''देव भवतः साहाय्यं कुर्यात्। भयानको अस्ति सः, क्रूरः अपि। सर्वकारेण पुरस्कारः अपि घोषितः।

भोजनार्थं पुनः आझादः भ्रातृजायाम् उक्तवान्। ''मास्तु'' इति उक्त्वा सः ततः निर्गतः। सः प्रसन्नचित्त आसीत्।

''कीदृशी मूर्खता एषा ?'' भातृजाया बहिरागत्य आझादं पृष्टवती।

''पश्यतु भ्रातुजाये ! एतस्यां क्रीडायां कियान् आनन्दः भविष्यति, भवती न जानाति। एतेषाम् आङ्ग्लानां मस्तिष्कम् एव न भवति'' इति आझादः हसन् कथितवान्।

''कदाचित् पश्चातापो भविष्यति।''

''अलम् अलम्। भ्रातृजाये ! भवती कातरा।''

''भवतः व्यवहारं करिष्यामि'' भ्रातृजाया उक्तवती।

''अयि ! प्रतिरोधं करोति।''

''आम् !''

''भवतु ! भ्रातृजाये, बुभुक्षा अस्ति। भोजने किम् अस्ति ?''

''क्षिप्रा'' (ખીચડી)

''नयतु। स्थालीम् एव नयतु।''

''स्थाली।''

''आम्, अद्य स्थाल्यामेव भोजनं करिष्ये।''

''तेऽपि आगच्छन्तु।''

''आम्, अहं तु विस्मृतवान्। मुन्नीं विना आनन्दो नैव भविष्यति।''

''अत एव वदामि यद् विवाहं करोतु इति।''

''भ्रातृजाये, आजादस्य पादबन्धनं कर्तुं वाच्छति।''

गृहस्थी भूत्वा मनुष्यः स्वतन्त्रतया जीवनेन सह क्रीडितुं शक्नोति। स्त्रीणाम् अश्रूणि त जनं प्रवाहयति।"

"कदाचित् पश्चात्तापो भविष्यति।"

भ्रातृजाया तूष्णी अभूत्, किञ्च वदेत्! देशभक्तानां कृते तेषां लक्ष्यं कर्तव्यं च मुख्यं व ति। राष्ट्रस्वाधीनता तेषां लक्ष्यं ध्येयं च। अतः एव आझादः बहुवारं गायति स्म-

सरफरोशी की तमन्ना अब हमारे दिल में है।
देखना है जोर कितना, बाजु ए कातिल में है॥

"सा आगच्छन्ती स्यात्, अहं भोजनस्य सज्ञतां करोमि। भवतः नाटकं दृष्ट्वा वि लम्बो जातः।"

"भातृजाया, अहमपि आगच्छामि, साहाय्यं करिष्यामि।"

भातृजाया न वदति स्म आझादो त्रलात् महानसं प्रविष्टः।

व्यञ्जनपेशने सो मग्नो अभवत्। तत्र द्वाररवः अभवत्। भ्रातृजाया गत्वा द्वारम् उ घाटितवती। पत्या सह प्रवेशं कृत्वा सा प्राह- "भवतो भ्रातुः सेवाभावं भवान् स्वयमेव प: यतु।"

रुद्रनारायणेन हसन् अवदत्-, "भवतु, भवत्याः साहाय्यं तु करोति!"

"भातृजाये व्यञ्जनपेशनम् अभवत्। इदानीं झटिति कृशरं करोतु। उदरे मूषकाः धा वन्ति।"

आझाद रुद्रनारायणेन सह उपदेशनकक्षं गतवान्, पुनः हसन् अद्यतनं पराक्रमं प्रो वाच-

"सः भवन्तं न ज्ञातवान्?"

"कथं जानीयात्?स्मश्श्रोः केशाः अदृश्याः आसन् वार्तालापेऽपि नेत्रयोः मुख्यस्य च थैव भङ्गी कृता येन तस्य पिताऽपि ज्ञातुं न शक्नुयात्।"

"यं पुत्रः न जानाति, कथं पिता ज्ञास्येत्।"

द्वावपि हसितवन्तौ

"चलतु, भोजनं सिद्धमस्ति।"

"भातृजाये; ! बहु शीघ्रं शीघ्रं भोजनं निर्मितम्।"

"उदरे मूषका धावन्ति किम् ?"

रुद्रनारायणस्य कृते परिवेषणम् अभवत्, आझादस्य परिवेषणात् पूर्वं सः उक्तवान्-

"न भ्रातृजाये, अद्य तु स्थाल्याम् एव लक्ष्यामि। स्थालीलेहने आनन्दो सञ्जायते।"

"न, इदं तु स्त्रीणां कार्यम्।"

"तर्हि किं पुरुषाणां कृते आज्ञा नास्ति। स्त्रियः एव स्थालीलेहनं कुर्यात् इति कस्मिन् शास्त्रे उल्लिखितमस्ति ?"

भातृजाया पतिम् उक्तवती - "भवान् किमपि भणतु।"

"मां न्यायाधीशं मा कुरु।"

"भ्रातः, भवान् एव कथयतु, यत् अहं स्थाल्यां किमर्थं भोक्तुं न शक्नोमि ?"

"तर्हि अहं वदामि, एकस्य वस्तुनः कृते जनद्वयं स्यात् तर्हि सङ्घर्षः आवश्यकः अतः स्थाल्यां योऽधिकारं प्राप्नोति सः तां लभेत्।

"भातृजाये ! परिवेषणं कुरु।"

भ्रातृजाया स्थालिकायां कृशस्य परिवेषणं करोति स्म तदा आझादः ताम् असावधानं विज्ञाय स्थालीम् उज्जहार। रुद्रनारायणोऽहसत्। आझादः स्थाल्यां भोजनं भुक्तवान्। समयेऽस्मिन् तेषां सरलतां सहजतां, गृहजनैः सह सहजमेलनं हास्योपहासपूर्णवातावरणं च अवलोक्य कोऽपि न अवधारयेत् यत् एष गम्भीरो नायकोऽस्ति।

दलस्य समीपे धनं नासीत्। केन्द्रीयसमितेः उपवेशनं कानपुरे आयोजितमासीत्। कथञ्चिद् भाटकं संगृह्य आझादः कानपुरं प्राप्तवान्। तत्र महाकष्टेन भोजनप्रबन्धोऽभवत्। उपवेशनेऽस्मिन् कानपुरस्य सदस्याः एवं भागग्रहीतारः आसन्। तत्र आझादः विशेष आमन्त्रितोऽसीत्। राजगुरुभगवानदासौ अपि तेन सह आस्ताम्।

दलस्य समीपे धनं नास्ति तदर्थं महती चिन्ता प्रकटीकृता। किं कुर्मः अस्य ? एकः सदस्यः लुण्ठनस्य प्रस्तावं कृतवान्, आझादाय न अरोचत। प्रथमम् आझादेन न इति उक्तम्।

"अहं लुण्ठनाय मार्गदर्शनं कर्तुम् अक्षमः। काकोरीकाण्डानन्तरं वयम् अस्माकं

ीतौ परिवर्तनं कृतवन्तः।''

''किन्तु पण्डितजी ! दलस्य कार्यं यथा सम्यक् चलेत् तथा आर्थिकव्यवस्थाऽपि करणीया भवति।''

''भवतः कथनं सत्यम् अस्ति।''

''अस्माकम् एकमेव कथनं वर्तते 'लुण्ठनाय आज्ञापयतु' इति। नास्ति तत्र यक्तिगतस्वार्थः। अस्माकं सुखाय न लुण्ठनम्। सर्वस्य दलस्य स्वार्थाय देशहिताय च ार्यमिदम् अनुचितं न स्यात्। आज्ञादः चिन्तनं कृतवान्।

''रघुनाथ ! भवान् किं कथयति ?''

''ममापि इदमेव कथनमस्ति। लुण्ठनेऽस्मिन् नास्ति अस्माकं कश्चन स्वार्थः, अतो ा स्याद् अयोग्यं कार्यदिम्।''

''भवान् ! शिवशर्माजी ?''

''अहमपि प्रस्तावस्य अस्य समर्थनं करोमि।''

''तर्हि भवतु परिस्थितिः अस्मान् वशीकरोति अतोऽहमपि प्रस्तावस्य समर्थं करोमि।''

शिवशर्मा उवाच- ''तर्हि कुत्र लुण्ठनं कुर्मः ? योजनां कथं साकारीकुर्मः तस्याः पपरेखा सज्जीकर्तव्या।

चर्चान्ते निर्णयोर्जातो यद् एकस्य देवमन्दिरस्य पूजको स्वभ्रष्टाचारेण मन्दिरे मागतस्य देवद्रव्यस्य दुरुपयोगं करोति। अतः तस्य धनस्य सदुपयोगः भवेत् तर्हि वरम्। मय दिवसः च निश्चितः कृतः। निश्चिते दिवसे योजनानुसारं तत्र समागताः सर्वेऽपि दस्याः तत्र आरक्षकप्रबन्धनम् अवलोकितवन्तः। सर्वेऽपि विस्मयान्विताः सञ्जाताः। द आरक्षकाः कथमेतद् ज्ञातवन्तः। सर्वेषां सदस्यानाम् अभिप्रायः आसीद यद गतसमये ारक्षकानां यदि ध्यानं न स्यात् तथा तेषां संख्या न्यूना स्यात् तदा अस्माभिः आक्रमणं र्तव्यम् इति। किन्तु आज्ञादेन प्रबलो विरोधः कृतः।

आज्ञादस्य कथनमासीद यत् - ''आरक्षकैः सह साक्षाद्विरोधं कर्तुं वयम् अशक्ताः। वं कृते कतिपयानां मृत्युः भवेत् अथवा तेषां मनसि मिथ्या धारणा स्यात् इत्यपि भवितुम् र्हति। निर्दोषाणां रक्तं न वहेत् तदर्थं यतामहे। अस्माकम् आरक्षकैः सार्कं नास्ति वैरम्। ावद् जीवस्योपरि सङ्कटं नास्ति तावद् रक्तहस्ता न भवाम।''

"तथापि अस्माभिः प्रयत्नः करणीयः यद एषा सूचना कथं सरलतया बहिरागता ?"

एकः सभ्यः स्वाभिप्रायं दत्तवान्।

"पुनः एतादृशं न भवेत् तदर्थं सहमतोऽहम्। अद्य तु अनेन महाशयेन आरक्षकेभ्यः पूर्वसूचना दत्ता सः कदाचिद् अस्माकं जीवनमपि महासङ्कटे स्थापयेत्" इति राजगुरुणा स्वाभिप्रायरूपेण भणितम्।

आह्लादो गम्भीरस्वरेण उक्तवान् - "येन कारणेन अस्माभिरसफलता कण्ठे गृहीता, तं महाशयं अहम् जाने।" एतच्छ्रुत्वा सर्वे विस्मयान्विताः, शङ्कया च परस्परमुखानि अवलोकितवन्तः। रहस्योद्घाटकः निःसन्देहदलस्य सभ्यः एव, यतः विचारणासमये सभ्यैः विना न आसीत् अन्यः कश्चन तत्र। स्थलमपि अत्यन्तं गुप्तमासीत्। सर्वः जानाति स्म यत् सर्वेषु अस्मासु को दोषी ?"

"तर्हि कथयतु कः सः ?" - राजगुरुरुवाच। "सः अस्ति......" यत्र निर्देशः कृतः तत्र सर्वेषां दृष्टिः गता। सः सभ्यः अधोमुखः अभवत्। सः कानपुरस्यैवासीत्।

"तेन एतादृशं कार्यं किमर्थं कृतम् इति प्रष्टव्यम्। किं स न जानाति स्म एतादृशं दलनियमविरुद्धम् इति।

'जानामि' अवरुद्धण्ठेन स्वर आगतः। राजगुरुः उवाच - "अस्य अपराधस्य कृते मृत्युदण्डः।"

'सर्वे शृण्वन्तु' - आह्लादः सहास्यम् उक्तवान् - वस्तुत एष महाशयो धर्मभीरुः। तेन चिन्तितं एवं कृते देवः कुपितो भविष्यति। दलं सङ्कटग्रस्तं भविता। अतः सः....."

"पुनः अनर्थो अभविष्यत् तर्हि एषः महाशयः....."

"रघो ! भावावेशो मा भवतु। पूर्वं शृणोतु। स आरक्षकेभ्यः सूचनां दत्तवान् अनन्तरं माम् अपि सूचितवान्।"

राजगुरुः पुनः गर्जितवान्- "तर्हि भवान्......"

आह्लादः उक्तवान् - "अधीरः भवान्। एवमासीत् तथापि भवतो नीत्वा अहमत्र समागतः, यतो भवन्तः प्रत्यक्षप्रमाणं अवलोकयन्तु। मम मतानुसारं क्षन्तव्यः अयं जनः।

सः सभ्यः क्षन्तव्यः इति निर्णयः जातः। राजगुरुं भगवानदासं च स्वीकृत्य आह्लादः

अम्बालां समागतः। तत्र भगतसिंहसदाशिवरावयोः मार्गदर्शनं स्वीकरणीयमासीत्। वार्तालापे भगतसिंहस्य मुखात् सहसा निःस्सरत् - ''पण्डितजी, कथयतु कुत्र भवतः सदनम् ? गृहे के च जनाः ?''

आझादः तिर्यग्नेत्राभ्यां दृष्टवान्। ''प्रश्नस्य तात्पर्यमासीद् यत् भविष्ये तेषां साहाय्यं कर्तुं शक्येत। देशवासिनां कृते एकस्य वीरस्य पूर्णः परिचयः प्राप्येत।''

आझादः व्यङ्ग्यामर्षस्वरेण उक्तवान् - ''कथम् ? को हेतुः ? भवतः सम्बन्धः गृहस्य वा मम ? पक्षे अहं कार्यं करोमि वा मे गृहजनाः ? मम गृहं कुत्र ? मम गृहे के के सन्ति ? एतादृशाः प्रश्नाः किमर्थम् ?''

प्रश्नानां वृष्टिं आझादस्य भयावहरूपं च दृष्ट्वा सर्वे स्तब्धाः। ''पश्य रणजित ! एकवारं पृष्टं, पुनः न पृच्छतु। अहं जीवनचरित्रालेनं नेच्छामि। यदि भवन्तः एतादृशं वदिष्यन्ति तर्हि गोपनीयता कथं सम्भवेत्।

रात्रौ सदाशिवराव - आझादौ वार्तालापं कुर्वन्तौ आस्ताम्। सहसा आझादेन उक्तम् - मातरं दृष्ट्वा बहूनि वर्षाणि अपगतानि। एकवारं पुनः दर्शनाय विचारयामि। न जाने, पुनरवसरः प्राप्येत उत न !''

''भवता अवश्यं गन्तव्यम्... शक्यमस्ति यत् तस्याः प्रेरणां प्राप्य भवान् द्विगुणितवेगेन मातृभूमिमुक्त्यर्थं उत्साहेन प्रयासं कुर्यात्।''

''अस्यार्थः... इदानीम् अहं सर्वं कार्यम् अनुत्साहेन करोमि'' - आझादः हसितवान्।

''भवान् सर्वं वृत्तान्तं विपरीतं करोति''

''भवतु । त्यजतु इदम्। भवान् आगच्छति चेद् अहं गृहं दर्शयामि।''

सदू (सदाशिवः)आश्चर्यचकितः। तस्य वदनम् अवलोकयितुमारब्धवान्। आझाद उपहासं न करोति वा ? महद् आश्चर्यं संजायते स्म। आझादेनाद्य प्रथमवारं मातुः गृहस्य च विषये वार्तालापः कृतआसीत्। समेषाम् अनुमानमासीद् यतद् आझादस्य पितरौ गृहं वा किमपि नास्ति। पुनश्च तयोः दर्शनाय आझादेन सदाशिवस्य चयनं कृतम्। आनन्दतन्दुलः किमपि वक्तुं न शक्तवान्। दलस्य नियमो वर्तते स्म येन तथ्येन सह यस्य सम्बन्धः स्यात्, यावान् सम्बन्धः स्यात्, तावदेव वक्तव्यम्।

आझादसदाशिवौ उज्जैन-नागदाया मूल्यपत्रिकां स्वीकृत्य दाहोदं प्राप्तवन्तौ। आरक्षकाः न जानीयुः तदर्थं तौ बहुषु स्थानेषु यानपरिवर्तनं कृतवन्तौ। रेलस्थानकाद् बहिरागत्य आझाद आगन्तुकस्य चरणस्पर्शं कृतवान्। अनन्तरम् उक्तवान् - ''एष अस्ति मनोहरलालत्रिवेदी। अहम् आवयोः आगमनसूचनां दत्तवान् आसम्, अतः स्वीकर्तुमत्र समागतः।

''पितृव्य!'' आझादः सदाशिवस्य परिचयं यच्छन् उवाच, - ''सदाशिवः.... मम मित्रम्।

अनन्तरं याने उपविश्य अलीराजपुरराज्यस्य भाबराग्रामे मनोहरलालस्य गृहं प्राप्तवन्तः।

किञ्चित् समयानन्तरं श्वेतकेशः ऋषितुल्यः काश्चन वृद्धः पुरुष झटिति अन्त आगतः। द्वारस्य पिधानम् अभवत्। सदाशिवः शरीराकृतिं दृष्ट्वा ज्ञातवान्, अयम् आझादस्य पिता अस्तीति।

आझादः उपसृत्य चरणस्पर्शम् अकरोत्। एकलः पुत्रः पित्रा आलिङ्गितः नेत्राभ्याम् अश्रुधारा प्रवाहिता अभवत्। क्षणान्तरं कश्चन वृद्धां मातरम् अनीतवान्। आझादः मातुः चरणस्पर्शं कृतवान्। मातापुत्रस्य शिरः अङ्के संस्थाप्य अश्रूणि प्रवाहितवती। दशवर्षाणां वियोगानन्तरं मातृपुत्रयोः मिलनप्रसङ्गेऽपि माता संवृतहृदयेन रोदनं कर्तुं न शक्तवती, यतो अंग्रेजसर्वकारस्य बुभुक्षिताः वृकाः तस्यागमनं न जानीयुः। धन्याः सन्ति ताः मातरः, याभिः स्वाधीनतायै स्वापत्यानां वात्सल्यानां बलिदानं प्रदत्तम्।

अन्येद्युः ते सर्वे आझादस्य गृहं समागताः।

एतेषु दिवसेषु आझादस्य अन्वेषणाय आरक्षकदलं नद्यां जालक्षेपणं करोति स्म तथा कूपे दण्डक्षेपणम्। भाबरां परितः पर्वतेषु भ्रमणं तथा शयनं, रात्रिर्भवेत् वा दिनम्, शयनं कर्तव्यम्। सदाशिवस्य निद्रया आझादोऽपि आकुलः अभूत्। एकस्मिन् दिवसे सः उक्तवान्, - ''सदो ! भवान् कियच्छयनं करोति ? न पश्यति रात्रिं वा दिवसम् ! एतावत् तु भवान् कदापि शयनं न करोति। प्रतिवर्त्य कार्यं करणीयं भविष्यति।

''अहं किं करवाणि ? अम्बा अधिकं भोजयति अतः निद्रा आगच्छति तथापि स्वल्पं शयितुं यतिष्ये।'' एकस्मिन् दिवसे सायं मनोहरलालजी उक्तवान् - ''अद्य मण्डलाध्यक्षेण सह मेलनाय आगन्तव्यं भविष्यति। तस्य प्रयत्नेन अहं भवतो अत्र आह्वानं

र्तुं शक्तवान्। महोदयः सज्जनः अस्ति।'' सायं मेलनाय तौ गतवन्तौ। सम्यग् वार्तालापः
भवत्। गमनकाले तेनोक्तम्- ''भवन्तः निश्चिताः भवन्तु, यावत् ठाकुरगजराजसिंहः
यात् तावत् कोऽपि भवतां हानिं कर्तुं न शक्नोति।''

द्वावपि प्रत्यागतौ। मण्डलाध्यक्षः सज्जनः, किन्तु द्वौ अपि क्रान्तिवीरौ हृदयपूर्वकं
वेश्वासं कुरुतः स्म। कटवानुभवैः कस्योपरि विश्वासः न करणीयः इति पाठितमासीत्।
ातः मनोहरलालजी समागत्य आझादस्य कर्णे गदितवान् - ''रात्रौ आरक्षकस्थानके द्वे
ाने समागते स्तः। भवत आगमनस्य ज्ञानं तु न जातं वा ?''

सदाशिवस्य मुखं म्लानमभूत्, किन्तु आझादः पूर्ववत् आसीत्। तेन गभीरतया
क्तम्, ''पश्यामः''। आदिनं निबिडवने अटितवन्तौ। रात्रौ गमनाय चिन्तितं तदैव
नोहरलालजी उक्तवान् - ''शक्यमस्ति मम शङ्का एव स्यात्, तेन कारणेन भवन्तौ वने
टयन्तौ भवतः इति मह्यं न रोचते।''

रात्रौ एव सावधानतायाः आवश्यकता भवति। रात्रिरभवत्। तमः प्रसृतम्। मातुः
हे भोजनम् आवश्यकम् आसीत्। भोजनाय न गच्छामः चेत् सा दुःखम् अनुभवेत्, न तावद्
न्तु अत्रापि समागच्छेत्। आझादेन उक्तम् - 'किन्तु एकोऽपराधो भविष्यति।''

''कोऽपरोधः'' - सदाशिवेन पृष्टम्।

''गृहस्य मार्गः मण्डलाध्यक्षस्य कार्यालयतः तथा आरक्षकस्थानकतः गच्छति।''

''किन्तु गमनं तु आवश्यकमेव। अन्यथा अम्बा अत्र आगमिष्यति। वयं गच्छाम
देव योग्यं स्यात्।

''भवान् योग्यं कथयति।''

''तर्हि चलन्तु।''

द्वौ अपि गृहाद् निर्गतवन्तौ। अन्धकार एतावदधिक आसीत् यत् समीपे वस्तुजातम्
पि न दृश्यते स्म। समये समये विद्युत् क्रीडां करोति स्म। तस्य समयस्य लाभं गृहीत्वा द्वौ
पि परितः विद्यमान वातावरणस्य निरीक्षणं कुर्वन्तौ आस्ताम्। गृहाद गते दूरे द्वित्राणां
दरवश्रवणम् अभवत्। आझादः सदाशिवस्य हस्तनोदनं कृतवान्। सादशिवः अवगतवान्।
वपि तत्रैव स्थितवन्तौ। ध्यानेन दृष्टे सति आकृतित्रयं दृष्टौ आगतम्।झ त्रय आरक्षका
आसन्। समयेऽस्मिन् दामिनी क्षणाय आकाशस्य वक्ष्ये क्रीडां कृतवती। संदेहो निश्चित

संजातः। त्रय आरक्षका दैत्यवद् मार्गोपरि आगच्छन्तः सन्ति। स्कन्धे भुशुण्डिरासीत्। आझादः उवाच "ददातु"। सदाशिव ज्ञातवान्। कोशाद भुशुण्डिं निष्कास्य आझादस्य हस्ते अस्थापयत्। आझादः स्वकोशे स्थापतिवान्।सदाशिवम् उक्तवान् - "मम पृष्ठे भवतु"। प्राक् निश्चितमासीत् यत् - सदाशिवः आझादस्य अङ्गरक्षको भविष्यति। तेन सह भविष्यति। सङ्कटे समागते सः अग्रे समागत्य प्रतिकारं करिष्यति। एवञ्च आझादस्य सुरक्षितरूपेण बहिर्गमनाय सः मार्गः भविष्यति, किन्तु समक्षे आगते सङ्कटे आझादः सर्वान् नियमान् विस्मरति स्म। प्रतिकाराय स्वयम् अग्रे आगच्छति स्म। सदाशिवेन सह द्वित्रिवारं तदेव सञ्जातम् आसीत्। अतः कमपि प्रतिरोधम् अकृत्वा सदाशिवः पृष्ठे समागतः। यस्मिन् मार्गे तौ चलन्तौ आस्ताम्, सः लघुमार्गः अग्रे चतुष्पथे आगत्य एकेन बृहद्मार्गेण मिलति स्म। आझादः भुशुण्डयाः पिञ्जे अङ्गुलीं संस्थाप्य चलन् आसीत्। आरक्षकाः चतुष्पथे एवं तयोः कुर्वन्तः आसन्। आझादः निर्भयपूर्वकम् अग्रेसरः आसीत्।

"कोस्ति ? कुत्र गच्छति ? आरक्षकैः पृष्टम्।

सदाशिवस्य हृदयकम्पनम् आरब्धम् किन्तु आझादेन स्वस्य प्रतिवेशिनो नाम प्रदत्तम्। द्वौ मण्डलाध्यक्षकार्यालियं प्रति गत्वा गृहं समागतौ। मण्डलाध्यक्षकार्यालियेऽपि अधिकसंख्याका आरक्षका आसन्। वस्त्राणि परिवर्त्य हस्तपादौ च प्रक्षाल्य भोजनाय उपविष्टवन्तौ। अम्बा स्थालिकायां परिवेषणं कृतवती। सदाशिवः स्थालिकां परिसृत्य तादृशे स्थाने उपविष्टः यत् ततो बहिर्गतं सर्वं दृश्येत। भोजनसमये सदाशिवेन अन्धकारे द्वारमध्ये स्थित एक आरक्षक दृष्टः। स इङ्गितेन आझादं सूचितवान्। आझादः अवगतवान्। बहिर्गत्वा आझाद वार्तालापं कृत्वा परिवर्त्य झटिति भोजनं कृत्वा मनोहरलालं प्रति निर्गतौ। अग्रे गत्वा रात्रिर्वने यापनीया इति विचारितवन्तौ। ग्रामतः किञ्चिद् दूरे रात्रि वने यापनीया इति विचाररितवन्तौ। ग्रामतः किञ्चिद् दूरम् एकः लघुतडाग वर्तते। तं परितः गाढाः, महान्तः वृक्षाः सन्ति। इतः वनस्यारम्भो भवति। तडागस्य तटे गाढवृक्षेषु महादेवस्य जर्जरितं मन्दिरम् आसीत्। तत्र रात्रियापनाय चितवन्तौ।

तत्र घण्टानन्तरं सदाशिवेन दूरे मार्गोपरि मोटरयानस्य प्रकाशो दृष्टः तस्य पृष्ठे अन्यमोटरयानस्य प्रकाशोऽपि दृश्यते स्म। "आवाम् अत्र आगतवन्तौ इति वार्ता आरक्षकैः प्राप्ता स्यात्।" सदाशिवः आझादम् उत्थापितवान्। किन्तु आझादः - "रात्रौ अत्र कोऽपि न आगमिष्यति, प्रातः प्राप्स्यावः" इति उक्त्वा पुनः सुप्तवान्। आरात्रिं सदाशिवस्य

ह स्ते भुशुण्डिः आसीत्। प्रातः मनोहरलाल तत्र प्राप्तवान्। तेन उक्तम् रात्रौ किमपि विशिष्टं न अभवत् तथापि आझाद इत गच्छेत् इति योग्यं स्यात्।

'मातापित्रोः वात्सल्यवशाद् बन्धनं न स्यात्' इति अनुभवम् आझादः कुर्वन् आसीत्, अ तः अद्य इतः गमनम् एव वरम्। मनोहरलालो भारं स्वीकर्तुं गतवान्। आझादसदाशिवौ व सुस्थानकं प्राप्तवन्तौ। माताजी भोजनं विरच्य प्रतीक्षां कुर्वती आसीत्। एषा प्रतिक्षा त त्र चिरप्रतीक्षा अभवत्। अनन्तरम् एषा वृद्धा..... ममतामयी मूर्तिः, अस्याः पुत्रं कदापि भ ोजनं न कारितवती।

एतेषु दिनेषु चर्चा भवति स्म यत् सर्वकारः श्रमिकान्दोलनदमनाय सदसि Trade I ispyte Bill एवं सत्याग्रहम् आतङ्कवादं च मर्दयितुं Pulic Safety Bill प्रस्तुतं करिष्यति। त स्य विरोधार्थं स्थाने स्थाने सभानाम् आयोजनम् अभवत्। किन्तु अंग्रेजसर्वकारेण ज नभावनानां स्वीकारः कदापि कृतो वा ?

विरोधे सति सर्वकारेण बिलद्वयं केन्द्रीयसमितौ स्वीकाराय स्थापितम्। द्वयोः उपरि व ादविवादो विचार-विमर्श आरब्धः।

अस्मिन् पक्षे क्रान्तिकारिदलस्य सभायां भगतसिंहेन प्रस्तावः स्थापितः, "अस्माभिः बि ल्वारणाय प्रयत्नः करणीयः, एवं कृते वयं जनसहानुभूतिं प्राप्स्यामः।"

"किन्तु बिलवारणाय अस्ति कश्चिद् अन्यः उपायः ?" - सुखदेवः पृष्टवान्।

"वयं बिलवारणाय असमर्थाः, किन्तु हृदये प्रज्वलितस्य वह्नेः परिचयं दातुं श क्नुमः।"

"कथम् ?"

"विस्फोटकक्षेपणेन"

सर्वे भगसिंहस्य मुखं प्रति पश्यन्तः आश्चर्यचकिता अभवन्। "संसदे विस्फोटकः ?" - आझादः पृष्टवान्।

"वयं कस्यापि वधं कर्तुं विस्फोटकक्षेपणं न करिष्यामः" - भगतसिंह उक्तवान् - 'तस्मिन् मारणशक्तिः न्यूना भविष्यति। विस्फोटं क्षिप्त्वा वयं स्वयं गृहीताः भविष्यामः, अ नन्तरं न्यायालये उग्रं निवेदनं कृत्वा अस्माकं विचारान् प्रसृतान् करिष्यामः।"

सर्वे केन्द्रीयसदस्याः तूष्णीभूता अभवन्। हृदयमन्थनम् इव कुर्वन्तः आसन्।

"दलस्य सैद्धान्तिकस्थितिं स्पष्टीकर्तुं स्वयं गृहीताः किमर्थं भवामः इति मम मनसि न अवगतम्। यदा गृहीता भवामः तदा स्वस्य दृष्टिकोणं स्पष्टीकृत्य गौरवेण उद्बन्धनं स्वीकुर्मः" - आझादः आत्मनो मतस्याभिव्यक्तिं कृतवान्। अन्ते केन्द्रियसमितिः यं निर्णयं करिष्यति सः सर्वेषां मान्यः भविष्यति। राजगुरुः न आसीत्। कुन्दनलालः भगतसिंहस्य प्रस्तावस्योपरि चिन्तनाय सर्वान् सभ्यान् उक्तवान्। दिनद्वयाद् अनन्तरं निर्णयं विधास्यामः इति घोषितम्। सर्वे झासीनगरे एकस्मिन् गृह एव उषितवन्तः।

दिनद्वयस्य अनन्तरं प्रायः सर्वान् सभ्यान् भगतसिंहस्य एतां योजनां स्वीकर्तुं आग्रहः कृतः आसीत्। आझादो विना मनः अनुमतिं दत्तवान्।

समयेऽस्मिन् हरीशः ज्ञातवान् यत् प्रायः क्रान्तिकारिणः झासीनगरे सन्ति, अतः तेन अधिकारिभ्यः सूचनां दत्त्वा झांसीसीमप्रान्ते सघनसंरक्षणव्यवस्था कारिता। श्यामेन सह पेलमेन तेन ज्ञातं यत् - स मूर्खः कृतः, उपहासपात्रः कृतः। इदानीं सः सर्वेषां प्रतिशोधं करिष्यति। आझादः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो मार्गदर्शनं दत्तवान् यद् ये आरक्षकदृष्टौ न सन्ति ते कानिचित् दिनानि निष्क्रियाः भवेयुः, अन्ये कुशलतापूर्वकं बहिर्गमनाय प्रयत्नं कुर्युः।

भगतसिंहराजगुरूवेशं परिवर्त्य सुरक्षितं निर्गतवन्तौ। तत आझादोऽपि उत्तरप्रदेशगमनाय योजनां चिन्तयन् आसीत्। तदर्थं सः रश्मेः साहाय्यं स्वीकर्तुं विचारितवान्।

स रश्मिसमक्षं योजनां प्रस्थापितवान् तदा सा प्रसन्नतापूर्वकं सहमता अभवत्। अस्यैः अधिकगौरवपूर्णं किं स्यात्? आझादकल्पप्रमुखनेत्रैः सह कार्याय अवसरः प्राप्तः आसीत्।

अन्येद्युरागमनाय उक्त्वा आझादो गतः। गोपालो रश्मिं गदितवान् - "आझादः भवतीं यस्मात् स्थानात् प्रतिवर्तनाय वदेत् ततः सावधानतया आगच्छतु इति।"

"भ्रातः! विश्वासं करोतु" रश्मिरुक्तवती - "भवतः भगिनी स्वरक्षणाय समर्था अस्ति।"

द्वितीये दिवसे नियतसमये आझादः प्राप्तवान्। "इदानीं विलम्बः मास्तु.... समयः अभवत्। भवन्तौ पृष्ठतो निर्गच्छताम्।"

भिक्षुकानुरूपं सर्वाणि वस्तूनि स्वीकृत्य तौ बहिर्मार्गोपरि समागतौ। गोपालः

कुशलतापूर्वकं स्वाश्रूणि निगुह्य रश्मिं प्रेषितवान्। रश्मिः अपि गोपालस्य व्याकुलतां ज्ञातवती। गोपालः शीघ्रमेव गृहं प्रविष्टः। आह्लादः कम्पनं कुर्वन् यष्टिकया साहाय्यार्थं रश्मेः स्कन्धे हस्तं संस्थाप्य चलन् आसीत्। आह्लादस्य संपूर्णं ध्यानं तथा मनः तस्याभिनये एकाग्रम् आसीत्। किन्तु रश्मिः विपरीतं गोपालस्य चिन्तनं करोति स्म। अद्यपर्यन्तं गोपालः तां कदापि आत्मनः दूरं न कृतवान्। गृहाद् बहिर्गमनाय तस्या प्रथमोऽवसरः आसीत्। इदानीं तौ मुख्यमार्गोपर आगतौ। आह्लादः रश्मेः स्कन्धनोदनं कृत्वा तां सावधानं कृतवान्। शनैः शनैः केनापि विरोधेन विना द्वौ अग्रे गच्छन्तौ आस्ताम्। रेलस्थानके प्रतिपादं स्थाने स्थाने आरक्षका यमदूता इव स्थितवन्त आसन्। रश्मिः कम्पिता अभवत् तथापि तस्याः मुखोपरि भयलक्षणानि न दर्शितवती। एक आरक्षक आगत्य द्वयो मार्गम् अवरुद्धय पृष्टवान् -

''कुत्र गच्छत ?''

आह्लादोऽकथयत् - ''भाग्यं यत्र नयति तत्र।''

''रेलस्थानकाद् बहिर्निर्गच्छताम्''

''बाबुजी.....'' रश्मिरुवाच, रेलयानस्य यात्रिकेभ्यः किञ्चित् प्राप्यते। किञ्चिद् दूरं गत्वा द्वितीययानेन प्रत्यागच्छामः।

''न पलायतु.... अन्यथा अन्तः स्थापयिष्यामि।''

''कृपां करोतु.... सर्वकार.... भवान् तु सज्जनः।''

निरीक्षकाधिकारी विकसितः। भिक्षुक्याः सौन्दर्यं तस्मै अरोचत्। सः प्रसन्नोऽभूत्।

''किन्तु परिवर्त्य मम मनो यथा प्रसन्नं स्यात् तथा करणीयं भविष्यति।''

''रश्मिः नाट्येन उक्तवती - ''अवश्यम्.... सर्वकार.... अवश्यम्.... भवतः आज्ञा मस्तके।''

''आह्लादेन रश्मेः स्कन्धः नोदितः। रश्मिः तस्यार्थम् अवगतवत्ती।

''सर्वकार..... आवां गच्छावः।''

आह्लादः ''भगवन्... बाबा... भगवतः नाम्नः पणकद्वयम्...'' वदन् बहिः निर्गतः। समयेऽस्मिन् त्वरया स्वं प्रति आगच्छन् हरीशः तेन दृष्टः, स्वाभाविकगत्या

तस्य हस्तः भुशुण्डेरुपरि गतः, किन्तु पृष्ठतः निरीक्षकाधिकारी उक्तवान् -

"हरीश गमयताम्, वराकौ पणद्वयम् अर्जयतः। तयोः उपरि शङ्का वृथा, पुनः आझादः भवतु नाम साहसिकः, किन्तु आरक्षकपरिवृत्तस्थानकं प्रति आगमनाय साहसं कर्तुं नैव शक्नोति।"

"भवान्, तम् अवलोकितवान्।"

"आम्।"

द्वौ सम्मर्दे सम्मिलितौ। रेलयानं प्रस्थानं कर्तुं सिद्धमेव आसीत्। रश्मिः शनैः उक्तवती, - "चीटिका"।

"भिक्षुकाः चीटिकां न स्वीकुर्वन्ति।"

एकं रेलप्रकोष्ठं प्रविश्य भिक्षायाचनस्य अभिनयं कृतवन्तौ। हरीशः निरीक्षकाधिकारिणः उत्तरात् असन्तुष्ट आसीत्। सः तस्य शङ्कां प्रकटीकृतवान्-

"महोदय ! मम भिक्षुकस्योपरि संशय वर्तते।"

"भवान् उन्मत्तः अस्ति ! अद्यावधि आझादः कदापि कयाचित् स्त्रिया सह न दृष्टः।"

हरीश एकं जनम् आहूय तं यानं प्रति प्रेषितयान्। स जनः चलन्ति याने आझादस्य रेलप्रकोष्ठं प्रविश्य एकस्मिन् कोणे उपविष्टवान्। रश्मि-आझादौ अपि उपविष्टवन्तौ। सः जनः पुनः पुनः आझादम् अवलोकयति स्म। आझादः ज्ञातवान् यत् सूपे किमपि कृष्णं वर्तते।

'चलतु, इदानी मुक्तौ" - रश्मिरुवाच।

"शनैः, न मुक्तौ.....। इदानीम् अपि...तत्र पश्य।"

आझादोऽक्ष्णोरिङ्गितेन रश्मिं दर्शितवान्।

"स गुप्तविभागस्य जनः स्यात्।"

"अथ किम् ?"

"चिन्तयतु, कमपि मार्गं प्राप्स्यावः। भवत्या सम्यक् साहसं प्रदर्शितमस्ति। बुद्धया कार्यं कृतं वर्तते।

"अग्रिमे स्थानके अवतीर्य द्वितीयं रेलप्रकोष्ठं गच्छावः, सोऽपि तत्र आगमिष्यति चे निश्चितरूपेण गुप्तचरः।"

"आम्, एषा उपायो योग्यः।"

तथा कृते तथैव अभवत्। स गुप्तचर एव इति अवगतवन्तौ।

"एका युक्तिर्मनसि आगता"

"का"?

"एतमपि रूपेण सौन्दर्येण च वशीकरोमि वा ?"

"अहं न अवगच्छामि।"

अहं तं वार्तालापे युक्तिपूर्वकं ग्रहीष्यामि, भवान् आगामि रेलस्थानके अवतीर्य बा ेर्गच्छतु।"

"अनन्तरं भवती ? न न भवतीं कष्टे संस्थाप्य अहं प्राणरक्षां करोमि तावान् कातरः ना स्मि।"

"भवती रेलप्रकोष्ठं गत्वा भिक्षायाचनाय अभिनयं कृत्वा आगच्छतु तावद् अहं वि त्रारयामि।"

रश्मिः भिक्षाटनं कुर्वती अग्रे अपसरति स्म। सा महती लज्जाम् अनुभवति स्म। ज ाः धनं दातुं विलम्बं कुर्वन्ति स्म यतः तामधिककालं यावत् द्रष्टुं शक्नुयात्। लज्जया सा रक्तकपोला सञ्जाता। चलन्ती सा गुप्तचरस्य समीपम् आगतवती।

"बाबु, पणद्वयम्" रश्मिरुक्तवती।

"तव कृते पणद्वयं न्यूनम् एव "स हसन् भणितवान्। ते जनाः भवतीं भिक्षुकीरूपेण अ गच्छन्तः आसन्, किन्तु वास्तविकता भिन्ना एव।"

रश्मिः चकिता अभवत्, उक्तवती-

"का वास्तविकता ?"

"भवती भिक्षुकी न", - स उवाच - "भवत्याः भाषा रूपम्.... भवत्याः वा तविकतां प्रकटीकरोति।"

रश्मिं तूष्णीभूतां दृष्ट्वा सः उवाच -

सः निश्चयेन आझादः एव।

सा तिर्यग्दृष्ट्या जनान् अवलोकितवती सर्वे रश्मिं तेन सह वार्तालापं कुर्वतीं दृष्ट्वा कदाचिद् ज्वलन्ति स्म, किन्तु रश्मिः तां प्रति अदृष्ट्वा आझादः कथं सुरक्षितः निर्गच्छेत् तस्य चिन्तां करोति स्म।

"भवती किं विचारयति ?" सः पृष्टवान्।

"किमपि न ! वास्तविकता समक्षम् आगता। आझादः शास्ति चेत् भवतः उपरि प्रहारं करिष्यति।"

"अहमपि अशक्तः न, प्रतिकारं कर्तुमपि शक्तिर्वर्तते। किन्तु अहं चिन्तयामि यत् भवादृशी युवतिः भ्रमितमस्तकानां क्रान्तिकारिणां चक्रे कथम् आगता।"

"भवान् भ्रमितमस्तकाः इति कथयति ते तु देशजनाय, अस्मभ्यं, युष्मभ्यं प्राणान् सङ्कटे स्थापयन्तः सन्ति।"

सः मौनं स्थितवान्। क्षणानन्तरं मन्दं हसन् सः उक्तवान्, - "भवती किं वाञ्छति? अहम् आझादं त्यक्ष्यामि इति!"

"एकभगिन्याः सम्बन्धे, अन्यतद् किम् ?"

सः उक्तवान् - "भवतु, भ्रातृसम्बन्धेन अहं भवत्या यथोक्तं करिष्यामि इति।"

अनन्तरं रश्मिराझादं स्वीकृत्य तेन सह सम्पर्कं कारितवती। "भवतो नाम किम् ?" आझादः पृष्टवान्।

"आनन्दराजः"

"तर्हि आनन्दराज, भ्रातृसम्बन्धत्वेन अहं भवति विश्वसिमि।"

"गत्वा अधिकारिणां कृते किं प्रत्युत्तरं करिष्यति ?"

"तत् मम कार्यमस्ति।"

"अहं नेच्छामि यद् मत्कृते कश्चन सङ्कटग्रस्तो भवेत्।"

"तस्य चिन्तां न करोतु। अहं भवन्तं भ्राता इति उक्तवती अस्मि। भ्रात्रे प्राणदानाय अपि सिद्धः। अस्मत्सु कति भवतां भक्ताः सन्ति, तस्य ज्ञानं नास्ति, किन्तु ते परवशाः।"

"अहं केन मुखेन भवते धन्यवादं ज्ञापयामि"

"अलम् भारतं स्वाधीनं यदा भवेत् तदा चिन्तयतु यत् समुद्रे बिन्दुवद् अस्माकं यं गदानमपि आसीत्।"

यानस्य स्थगनम् अभूत्। सोऽवतीर्य गतवान्।

पुनः तौ रेलप्रकोष्ठं परिवर्तितवन्तौ। समक्षे रिक्तस्थाने रश्मिनिद्रां कृतवती। अ ज्ञादोऽपि मध्ये मध्ये शयनं कृतवान्। रेलस्थानकं समागतम्। द्वौ अवतीर्य रे स्थानकसीमातः बहिरागतौ। रश्मिं प्रतिगन्तुम् उक्त्वा सः सायङ्काले ग्वालियरस्य वि क्टोरिया कोलेजछात्रावासे वासाय गतवान्। अस्य महाविद्यालयस्य नैके युवकाः यु तयश्च क्रान्तिकारिदलस्य सदस्या आसन्। आझादः तेभ्यः साहाय्यं स्वीकरोति स्म कि न्तु आझादो न अपि तु 'हरिशङ्करः' नाम्ना प्रचलितः आसीत्।

आझादः झांसीनगरं क्रान्तिकारिणां मुख्यकेन्द्रत्वेन स्थापितवान्। अत्र स ह्योगकर्तारः सहानुभूतिदर्शयितारः सहस्राधिकजना आसन्। अतो यदा आरक्षकप्राबल्यं त त्र अधिकं भवति तदा ते ततः निर्गच्छन्ति स्म। अनन्तरं तत्र दिनान्तरं शान्तिः भवति स्म। एवं तैरनेकवारं कृतम् आसीत्।

हरीशः कुपितः आसीत्। आनन्दराज आगतः, तदा शीघ्रं प्रश्नं पृष्टवान् -

"द्वौ अपि भवता गृहीतौ वा ?"

"न, तौ वञ्चयित्वा पलायितवन्तौ।"

"भवतु, कुत्र गमिष्यतः ? तस्याः कन्याया वदनं विस्मर्तुं न शक्नोमि। भारते कु त्रापि स्यात्, अहं अन्वेषणं करिष्यामि।"

कस्य भाग्ये किं स्यात् ? को जानाति सायं गोपालस्य अनुमतिं स्वीकृत्य विप्पणी व्र यणाय गतवती। हरीशः, आशास्पदः आसीत् यत् सा कन्या झांसीनगरं प्राप्स्यति इति। स आझादेन सह आसीद् इति महत्त्वपूर्णम्। अद्य हरीश विपण्यामेव आसीत् तदा तस्य दृ ष्टेः रश्मौ अपतत्। भिक्षुक्याः तथा एतस्या मुखतुलनां कुर्वन् सः सन्देहाग्रस्तः सञ्जातः। त स्या अनुसरणं कुर्वन् स गृहं प्रति गतः।

अन्येद्यु सः तेन निरीक्षकाधिकारिणा मिलितः।

"श्याममहोदय, सा भिक्षुकी अन्विष्टा।"

"सत्यम्!"

"आम....." हरीशः पृष्टवान् - "मेलनाय आगमिष्यति वा।"

"कथं न।"

तर्हि 'चलतु'। श्यामं स्वीकृत्य सः तद् गृहं समागतः। भवान् परिवेशे अस्ति, तद वरम्। द्वारोद्घाटने यदि सा भयभीता भवति तर्हि निश्चयेन सा एव स्यात्।"

"इतोऽपि सन्देहः वा ?"

"आम्, इदानीमपि सन्देहो वर्तते।"

"अरे ! काऽपि सम्भ्रान्तमहिला स्यात् तर्हि पादत्राणानां प्रहारो भवेत्।"

श्यामोऽग्र आगत्य द्वाररवं कृतवान्। रश्मिर्बहिरागत्य द्वारम् उद्घाटितवती तदा समक्षम् आरक्षकवेशधारिणं तं दृष्ट्वा सा भयेन भीता अभवत्।

"वदतु" अस्याः स्वरकम्पनं निगूहितं न अभवत्।

"भवती तु वचनं दत्त्वा परिवर्तिता!" सोऽधिकारी उक्तवान्।

तावत् हरीशः आगतः। रश्मिःद्वारं पिहितुम् इष्टवती किन्तु हरीशेन द्वारमध्ये पादरक्षा स्थापिता।

हरीशो जीपयानद्वारा रश्मिं स्वीकृत्य आरक्षकस्थानम् आगतः। इदानीं पृच्छा आरब्धा।

नैकप्रयत्नानन्तरमपि रश्मिसमीपात् किमपि विशेषं निष्कासयितुं ते विफलाः सञ्जाताः। द्वितीये दिवसे आङ्ग्लः - एस. पी. मिस्टर हार्डस्टोन आगच्छति स्म, अतो रश्मिं कारावासे क्षिप्तवन्तः।

सायं गोपालो गृहं समागत्य प्रतिवेशिना सर्वं वृतान्तं ज्ञातवान्। गृहं प्रविश्य शयनखाण्डे सः एक पत्रम् उत्पीठिकायां दृष्टवान्। उद्घाट्य सः पठितवान् तत्र लिखितमासीत् - 'भ्रातः ! यावत्....शीघ्रं...नगरं त्यजतु। मयि विश्वासं करोतु, अहं किमपि न भणिष्यामि।"

इदानीम् अधिकं स्थातुम् अयोग्यमासीत्। सः वस्तूनि सङ्गृह्य बहिर्गन्तुम् उद्युक्त आसीत् तदा एव आरक्षकयानं दृष्टवान्। शीघ्रं तालं कृत्वा स गृहाद् निर्गतवान्।

किन्तु प्रश्न आसीत् सः कुत्र गच्छेत् ? इति। झांसीवास निष्कण्टके न आसीत्। स

आझादं सूचयितुम् इच्छति स्म। अन्ते सः केन्द्रीयकार्यालये रश्मिग्रहणस्य सूचनां दत्तवान्। एवं कृते आझादोऽपि ज्ञास्यति इति तेन विचारितम्। गोपालो ग्वालियरनगरं गन्तुं निर्णयं कृतवान्।

हरीशो गोपालविषयकं विवरणं सर्वत्र प्रेषितवान्। द्वितीये दिवसे एस. पी. समागतः। तस्य मुखाकृतिः नाम्नोऽनुरुपा आसीत्। सः तस्याः संपूणा सञ्चिकां पठितवान्। सायङ्काले एकस्मिन् प्रकोष्ठे (यातनागृहे) तैः तेन समक्षं रश्मिः प्रत्यक्षीकृता। रश्मेः मुखोपरि सा एव गम्भीरता आसीत्। आरात्रिं विना शयनेन तस्या विकसितमुखं ग्लानमभवत्। समक्षे स्थिते आसन्दे ताम् उपवेष्टुं सूचितवान्। स्वयं एस. पी. अन्यस्मिन् आसन्दे तस्याः पुरत उपविष्टः। किञ्चित्कालं यावत् स रश्मिं पश्यन् अभवत्। कदाचित् मनोवैज्ञानिकरीत्या रश्मौ भयम् उत्पादयितुम् इच्छति स्म। किन्तु रश्मौ किमपि परिवर्तनं न सञ्जातम्।

बालिके ! तव भ्राता कुत्र अस्ति ?'' सः पृष्टवान्।

''अहं न जानामि।''

''कतिभ्यो वर्षेभ्यः क्रातिकारिदलस्य कृते कार्यं करोति ?''

रश्मिः मौनं स्थितवती एस. पी. ए. आज्ञां कृतवान् - 'हवालदार!'

सोऽग्रे आगत्य आसन्दे स्थापितस्यटिकिटिपट्टस्यज्मकर्षणं अकरोत्। तस्य आदेशेन 'सर्च लाईट' अपि उद्घाटितम्। तया नेत्रे निमीलिते तीव्रप्रकाशत्वात्। हवालदारः केशान्गृहीत्वा स्थित आसीत्।

''भवती यावत् सत्यं न भणिष्यति, तावत् कष्टं प्राप्स्यति।''

पुनः प्रश्नाः पृष्टाः। रश्मिः मुखोद्घाटनं न कृतवती। अङ्ग्रेजोऽपि आश्चर्यचकितः आसीत्। कष्टेषु प्रदत्तेषु अपि तस्यां किमपि परिवर्तनं न अभूत्।

एकोऽधिकारी परामर्शं दत्तवान्, - ''अस्याः प्राणधारणं भवतु किन्तु कष्टानि शनैः शनैः यथा वर्धितानि भवेयुः तथा करोतु।''

''Oh ! yes, you are right.'' एस. पी. ए. उक्तवान्।''

''अस्या भ्रातुः ग्रहणं यदि करिष्यामहे तदा तस्याः भ्रातुः कष्टानि सोढुम् एषा समर्था न भविष्यति।''

हरीशः उक्तवान् - 'एतत् तु सत्यम्, किन्तु भवान् तथैव वदति यथा गोपालः अस्माकं हस्ते अस्ति।

अन्ते निर्णयः जातः यत् गोपालग्रहणाय सम्पूर्णं ध्यानं दातव्यम्। चतुर्थे दिवसेऽपि रश्मेः मनोबलं दृष्ट्वा एस. पी. आश्चर्यान्वितः जातः। तया अन्नकणमपि गृहीतं न आसीत्। स्थातुमपि शक्तिः तस्यां नासीत्। हरीशस्य पदोन्नतिः कृता। एकदा तेन रात्रिभोजनस्यायोजनं कृतम्। श्यामः पत्न्या सह विशेषरूपेण आमन्त्रित आसीत्। श्याम आगतवान् किन्तु पत्नी न आसीत्। पृष्टे सति तेन उक्तम् -

''हरीश ! मुग्धायां बालिकायां भवता अत्याचाराः कृताः अतः सा हृष्टा।''

''इदं तु मम कर्तव्यम्।''

''हरीश ! एकं वदतु, तस्याः स्थाने भवतो भगिनी स्यात् - तर्हि ....। रश्मि वीरललना अस्ति। भारतं तस्याः उपरि गौरवम् अनुभवति। जन्मदायिन्याः मातुः कृते धन्यवादः ! तस्याः नाम अमरत्वं प्राप्स्यति, किन्तु भवतोपरि कलङ्को भविष्यति।''

हरीशः गर्जितवान् ''श्याम ! मर्यादां मा लङ्घय, मम कर्तव्यम् अहं सम्यग् जाने।''

''हरीश ! त्वं कर्तव्यपरिभाषां न जानाति, नामपदोन्नतिमोहं कर्तव्यव्याजेन पोषयसि।''

''मातृभूमये स्र्वस्य बलिदानं कर्तॄणां कर्तव्यं, भवतः कर्तव्यस्य अपेक्षया अधिकम् उन्नतं वर्तते।''

''भवान् सदा क्रान्तिकारिणां सहयोगं करोति। कदाचिद् भवान्...''

''आम् ! आम ! अहमपि क्रान्तिकारी अस्मि इति वक्तुकामोऽस्ति वा ?''

''अहं मैत्रीवशाद् वदामि, क्रान्तिकारिणां पक्षपातेन अलम्। अन्यथा भवतः कारावासः भविष्यति।''

''धन्यवादः ! श्यामेन कथितंदनुसारमेवा आसीम् एषा एव आशा आसीत्। अहमपि पश्यामि भवतः प्रतीक्षे अहमपि मैत्र्या वदामि यद् भवान् प्राणरक्षार्थं सावधो भवतु।''

श्याम उक्तवान् - अहं मार्गदर्शनं करोमि। लालाजी महोदयस्योपरि आक्रमणकर्तारः तथा कोठारीकाण्डे शिक्षाकर्तारः ये आरक्षकाधिकारिणः आसन्, तेषां परिणाम भवता दृष्ट एव।

"तत्तु अहं जानामि।"

"तर्हि, भवतु" इति उक्त्वा श्याम गतः। हरीशस्य मनसि शङ्काभूतः नृत्यं करोति स्म। इदानीं विश्वासोऽभवद् यत् श्यामः कान्तिकारिदलस्य सदस्यो वर्तते। अतः एव दृढेन तेषां पक्षं स्वीकरोति।"

आझादो यस्मिन् दिवसे ग्वालियरतः अल्हाबादं गमनाय प्रस्थितः आसीत् तस्मिन्नेव दिवसे गोपालः तेन मिलितवान्। म्लानमुखं गोपालं दृष्ट्वा आझाद आशङ्कितः अभूत्। 'रश्मिः गृहीता' इति गोपालेन सूचितम्। चिन्तनं कृत्वा आझादः चतुरः सभ्यान् रश्मिं मोचयितुं प्रेषितवान्।

षष्ठे दिवसेऽपि रश्मेः कष्टानि न्यूनानि न अभवन्। देशस्य कृते, दलस्य कृते सा सर्वं सहते स्म। गोपालो बन्धुभिः सह सप्तमे दिवसे रश्मिना मिलितवान् द्वारपालेभ्योऽधिकं अधिकं धनं दातव्यम् अभवत्। द्वयोः करुणो वार्तालापः अभवत्।

द्वारपाल आगत्य उक्तवान्- "डेप्युटीमहोदयस्य आगमनस्य समय सञ्जातः। भवन्तः शीघ्रं निर्गच्छन्तु।"

रश्मिरुक्तवती - "गच्छतु ! भ्रातः ! गच्छतु।"

गोपालः शीघ्रं निर्गतः। उपायार्थं दिनत्रयं प्रयत्नम् अकरोत्। तृतीये दिवसे योजना सञ्जाता। विष्फोटकेन आक्रमणं कुर्मः इति। किन्तु योजना मनसि एव स्थिता। मध्याह्ने दावनल इव सूचना प्रसृता यत् वीरबालाया देहान्तोऽभवत्। सूचनायां प्राप्तायां गोपालः निर्जीव इव अभूत्। "रश्मे ! अहं प्रतिज्ञां करोमि भवत्या हत्याकर्तृषु कमपि न त्यक्ष्यामि इति।" रश्मेः मृत्युत्वात् संपूर्णनगरं रोदनम् अकरोत्। अस्याः मृतशरीरस्य विशाला शोभायात्रा निष्कासिता। प्रतिशोधनाय शपथग्रहणम् अभवत्।

तस्मिन् दिवसे आदिनं गोपालः एस. पी. हार्डस्टोनस्य प्रतीक्षाम् अकरोत्। हरीशः तथा एस. पी. रश्मेरुपरि अध्याधिक - अत्याचारान् अकरोत् इति गोपालो ज्ञातवान् आसीत्। आझादोऽपि तस्या मृत्योर्वार्तां ज्ञातवान्। तस्य मुखाद् न्यसरत्....

"भारतमाता आत्मनः स्वाधीनताया आधाराय एकाम् अधिकां शिलां याचितवती, तया सा प्राप्ता। सा एका वीरबाला आसीत्। भारतं तां नित्यं स्मरिष्यति। रश्मिरमरत्वं प्राप्तवती, अस्माकं कृते आदर्शरूपा अभवत्।"

अनन्तरं गोपालाय अपि आश्वासनं दत्तवान् यतो हि स जानाति स्म गोपालः तस्यै रिनेह्यति स्म। गोपालाय एकां सूचनामपि प्रेषितवान्। तत्र लिखितमासीत् यत् - ''रश्मेः मृ योर्भवान् दुःखितः स्याद् इति अहं जाने। अहं भवते आश्वासनं ददामि, भवतोऽपमानं म न अपमानम्। अहं प्रतिशोधं नेष्यामि। मम आज्ञां मत्वा शीघ्रमेव कानपुरं प्राप्नोतु। अ गामि कार्यक्रमविषये तत्रैव विचारयिष्यामः।'' गोपालः प्रत्यागतः।

हरीशश्यामयोः वैमनस्यम् अवर्धत। हरीशस्य मनसि प्रतिशोधवह्निः प्रज्वलति स्म। स श्यामस्य गृहम् आगत्य तस्य बन्धनं कृतवान्।

कानपुरे क्रान्तिकारिदलस्य प्रमुखसदस्या निमन्त्रिता आसन्। भगतसिंहस्य वि स्फोटकक्षेपणाय दिवसः चेतव्य आसीत्। निर्णयो जातः। तदर्थं बटुकेश्वरदत्तस्य तथा भ गतसिंहस्य चयनं जातम्। राजगुरुरेतत् सर्वम् अत्र आगत्य ज्ञातवान्। अग्रिमसभायां सं ऽनुपस्थित आसीत्। सभाविसर्जनात् पूर्वं स उक्तवान् -

''भगतसिंहेन सह विस्फोटकक्षेपणाय अहं न गच्छामि चेत् भगतसिंहम् अपि गन्तुं न पारयामि।''

सर्वे तूष्णीभूताः। सर्वे राजगुरुं जानन्ति स्म। भगतसिंहाय बलिदानस्य कृते प्रथमम् अ वसरं कथंचिदपि दातुं सः नेच्छति स्म।

भगतसिंह उक्तवान् - ''कथंचिदपि अहं मया सह भवन्तं न नेष्यामि।''

''कथम् ? मयि का न्यूनता ?''

''भवान् पूर्वम् अवगच्छतु।''

''भवान् बोधयति तर्हि अवगच्छामि।''

''कथनम् एवमस्ति, संसदे विस्फोटकक्षेपणानन्तरं अस्माभिः स्वयमेव निग्रहणं स्वीकरणीयम्।''

''तर्हि बन्धनाय अहं कुत्र न इति वदामि?''

''निग्रहणानन्तरं अस्माभिर्न्यायिलये उग्रं निवेदनं करणीयम् अस्ति। तेन प्रजा प्र ाविता भविष्यति। निवेदनमिदम् आग्लभाषायां भविष्यति। भवान् एतां भाषां न ज नाति''- भगतसिंहो बोधितवान्।

आज़ादः उक्तवान् - ''रणजिद्, सत्यं भणति।'' पण्डितजी ! सपथं गृह्णामि, एको

ोषोऽपि न भविष्यति। अहं संपूर्णां लघुसिद्धान्तकौमुदीं कण्ठस्थीकृतवान् अस्मि। आग्लस्य ात्रद्वयस्य किम् ?'' राजगुरुरुक्तवान्।

आझाद उक्तवान् ''रणजित् इच्छति चेद् भवन्तं नेतुं शक्नोति।'' भगतसिंहेन उक्तम् - '' न, मया निर्णयः कृतोऽस्ति।

भगतसिंहः, बटुकेश्वरः, आझादः, गोपालः, एते चत्वारः देहलीं प्राप्य द्वितीये देवसे संसदभवनं गताः। आझादगोपालौ बहिः स्थितवन्तौ। भगतसिंहबटुकेश्वरौ दर्शकगृहं ात्वा उपविष्टवन्तौ। क्षणानन्तरं लघुशङ्काव्याजेन बटुकेश्वरः बहिरागत्य कुशलतापूर्वकं ्वदलद्वारा प्रकाशितां पत्रिकां, विस्फोटकं (बोम्ब) स्वीकृत्य पुनः दर्शकगृहे उपविष्टवान्। आझादगोपालौ गतवन्तौ। ट्रेड डिस्प्यूट बिल ''अपसारितोऽभवत्।'' पब्लिक सेफ्टी बिल'' उपरि वार्तालापः चलन् आसीत्, सा चर्चा अद्य समाप्ता। संसदाध्यक्षः श्रीविठ्ठलभाईपटेलः ्वाभिप्रायं दातुं यदा उत्थितवान् तदा एव भगतसिंहः इङ्गितेन बटुकेश्वरं सूचितवान्। ाः कोशात् विस्फोटकं निष्काष्य संपूर्णेन बलेन अधः क्षिप्तवान्। प्रचण्डो विस्फोटः जातः। ंसदभवनं धूम्रेणाच्छादितम् अभवत्। धावनमारब्धम्। सर जोर्ज सुस्टर तथा श्रीवामनजी लालः साधरणतया पीडाग्रस्तौ अभवताम्।

पलायनं कर्तुं द्वयोः समीपे पूर्णः समयः तथा अवसरोऽसीत्। किन्तु र्वायोजितयोजनानुसारं तेषां लक्ष्यं पलायनता नासीत्। सिंहौ गर्जितवन्तौ।

'साम्राज्यवादस्य विनाशः भवतु,'' ''इन्कलाब झिंदाबाद'' इति सूत्रैः सह लप्रकाशितपत्रिकाः संसदि क्षिप्तवन्तः। अर्धघण्टानन्तरम् आरक्षका आगताः, तै बन्धनाय ौ उपस्थितौ। भुशुण्डिं क्षिप्तवन्तौ।

''इदानीम् आवां निःशस्त्रौ स्वः। भयं मास्तु। गृह्णातु आवाम्।''

अन्येद्युः वृत्तपत्रेषु वार्ता आगता तथा तयोः साहसिककार्यप्रशंसा अपि जाता। ानेन कार्येण नवयुवकेषु बलिदानभावना समुत्पन्ना।

न्यायालयेऽभियोगः सञ्जातः। निवेदनानि अभवत्। संसदभवनस्य संयुक्ताधिवेशने 'एतत् कार्यं कामपि व्यक्तिं प्रति न, अपि तु संस्थां (सर्वकारं) प्रति अस्ति'' इति विचारः ाकटीकृतः गवर्नरजनरलमहोदयेन।

१२ जन् - १९२८ तमे दिवसे न्यालयेन आजीवनं कारावासस्य दण्डं कृत्वा भगतसिंहः

मियांवालीं तथा बटुकेश्वरः लाहोरं प्रेषितः। अनन्तरं नवयुवकानाम् उपद्रवाः अधिकाः अभवन्। अंग्रेजानां प्राप्ते समये ताडनं मारणं च भवति स्म। त्रयाणाम् अग्रेजअधिकारिणां हत्या अभवत्। तदर्थं हरीशो दोषितः इति कृत्वा वृत्तितः तस्य निष्कासनं कृतम्। अंग्रेजानाम् एषा नीतिरासीद् - यद् भारतीयानां संरक्षणाय उपयोगः करणीयः इति।

१० जुलाई १९२९ तमे दिवसे लाहोरषड्यन्त्राभियोगस्य प्रारम्भोऽभवत्। पञ्चविंशतिर्जनाः गृहीताः। तेषु प्रमुखा आसन् सुखदेवः, शिववर्मा, गयाप्रसादः, यतीन्द्रनाथदासः, भगतसिंहः, बटुकेश्वरदत्तः, इत्यादयः। नवजनाः पलायितत्वेन प्रसिद्धाः कृताः। पलायितेषु प्रमुखा आसन् - चन्द्रशेखरः आझादः, भगवतीचरणः, यशपालः, विजयकुमार सिंहा, राजगुरुः, कुन्दनलालः इत्यादि।

कारागारे सम्यग् व्यवहाराय भगतसिंहेन उपवासः कृतः। अंनशनं नैकदिनेषु प्राचलत्। ६२ दिनानाम् उपवासानामनन्तरं यतीन्द्रनाथस्य देहावसानम् अभवत्। देशे सर्कारं प्रति घृणा अभवत्। क्रान्तिकारिणः कियम् सम्मानं प्राप्नुवन्ति स्म तस्य अनुमानं यतीन्द्रनाथस्य मृतदेहं लाहोरतः कलकत्तां प्रति नयनसमये मृतदेहस्य यत्स्वागतं सञ्जातं तेन भवति। आझादो भगतसिंहस्य मुक्त्यर्थं योजनां कृतवान्, किन्तु सा विफला जाता।

ई. स. १९२९ पर्यन्तं प्रायः सर्वेषां क्रान्तिवीराणां कारवासोऽभवत्। २८ मई १९३० तमे दिवसे विस्फोटपरीक्षणदलमस्तकरूपभगवतीचरणस्य मरणम् अभवत्। ७ अक्तूम्बर १९३० तमे दिवसे लाहोरषड्यन्त्रस्य अभियोगस्य परिणाम आगतः।

सरदारः भगतसिंहः, शिवरामः, सुखदेवः उदेबन्धनस्य सर्वोच्चपुरस्कारं प्राप्तवन्तः। किशोरीलालादयः आजीवनं कारावासं प्राप्तवन्तः।

एतस्य विरोधे समग्रे देशे उग्रं प्रदर्शनं तथा सभायोजनम् अभवत्। राजगुरोरपि भगतसिंहेन सह उद्बन्धनसजा अभवत्। २३ डिसेम्बर १९३० तमे रात्रौ वाईसरोय ईरवीन कोल्हापुरतः देहलीं समागच्छति स्म तदा तस्य यानस्य अधः विस्फोटकः (बोम्ब) स्थापितः। किन्तु सः आरक्षितः।

आझादो हताशोऽभवत्। दलेऽपि 'फाटफूट' अभवत्, अतः कार्यकारिणी सभा तेन विसर्जिता कृता। महात्मागान्धिनः क्रान्तिवीरान् प्रति विरोधो वर्धते स्म।

भगतसिंहस्य निग्रहणानन्तरम् आझादेन स्वस्य मुख्यकेन्द्रं देहली कृता। परन्तु वातावरणेन व्याकुलः सः कानपुरं गतवान्। तत्रापि असंतोषात् सोऽल्हाबादं गतः।

ल्हाबादे आलफ्रेन्डउद्याने उपविश्य दलस्य विषये सः चिन्तयन् आसीत् तदा केनचित् ारक्षकेभ्यः सूचना प्रदत्ता।

गुप्त-आरक्षकदलस्य एस. पी. नाट बाबर आरक्षकदलेन सह तत्रागतः। एकलः ाझादोऽर्धघण्टां यावद् आरक्षकदलेन सह संघर्षं कृतवान्, अन्ते हुतात्मा अभवत्। २६ रवरी १९३१ तमदिवसः इतिहासपृष्ठे एकस्य वीरसिंहस्य मृत्योः कारणात् लङ्कितोऽभवत्। प्राणे गते सति बहुकालं यावद् आरक्षकदलं तस्य समीपं गन्तुं न क्तवान्।

*****

ISBN - 13 - 078-81-925721-2-3

Shree Somnath Sanskrit University - Veraval.
Veraval- 362 266, Dist : Junagadh (Guj.) India
Phone : 02876 - 244528, 29, 32 Fax : 244417
e-mail : sssu.veraval@gmail.com,
www.shreesomnathsanskrituniversity.info